

ԱՐԵՎԻԲ (ՄԵՐԻԻ) ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ ԵՒ ՄԻԶՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿԱՊԵՐ

Միջազգային գիտաժողով, ք. Մերիի
2023 թ. սոյեմբերի 17-19

ԱՐԵՒԻՔ (ՄԵՂՐԻ)
ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՒ ՄԻՋՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿԱՊԵՐ

Միջազգային գիտաժողով և աշխատաժողով

2023 թ. նոյեմբերի 17–19, ք. Մեղրի

ԵՊՀ և ՀԱԻ

Իրականացվում է Հայագիտական ուսումնասիրությունները
ֆինանսավորող համահայկական հիմնադրամի
և «Երկիր և մշակոյթ» համազգային կազմակերպության
օժանդակությամբ

ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԾՐԱԳԻՐ

Նոյեմբերի 16, հինգշաբթի

- Ժ. 8.00 Մեկնում Երևանից
- Ժ. 15.00 – 18.00 Շրջայց Մեղրի քաղաքով. Մեղրու վանք, Մեծ Թաղ՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցի, Մեղրու բերդ՝ քաղաքի համայնապատկեր, Փոքր Թաղ՝ Ս. Սարգիս եկեղեցի
- Ժ. 19.00 Ընթրիք

ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ ԲԱՑՈՒՄ

Նոյեմբերի 17, ուրբաթ

ժ.9.00 – 09.30

- Բացման խոսք Երևանի պետական համալսարանի ռեկտոր **Հովհաննես Հովհաննիսյան**
ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի տնօրեն **Արսեն Բորոխյան**
- Ողջույնի խոսք ՀՀ ԳԱԱ Հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս-քարտուղար, տ.գ.դ., ակադեմիկոս **Յուրի Մուխարյան**
ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտական ղեկավար, ԳԱԱ թղթակից-անդամ **Պավել Ավերիսյան**
Մեղրու քաղաքապետ/Սյունիքի մարզպետ

ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՒ ՄՇԱԿՈՒԹԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջին նիստ, ժ.9.30–10.45

Նիստավար՝ Արսեն Բորոխյան

- **Աշոտ Մեքրոնյան**, պ. գ. դ., ակադեմիկոս, ՊԻ Արևիք-Մեղրին Հայաստանի պատմամշակութային և աշխարհաքաղաքական հոլովույթում
- **Ռուբեն Սաֆրասարյան**, պ. գ. դ., ակադեմիկոս, ԱԻ Մեղրի. աշխարհաքաղաքական տեսադաշտ
- **Արգամ Այվազյան**, անկախ հետազոտող Նորահայտ նյութեր Ազուլիսի բարբառի վերաբերյալ
- **Հայկ Ավերիայան**, պ. գ. դ., ԵՊՀ,
Արտակ Գնունի, պ. գ. թ., ԵՊՀ,
Արսեն Բորոխյան, պ. գ. թ., ՀԱԻ/ԵՊՀ
Արաքս գետը որպես մշակութագոյացնող առանցք
- **Տորք Դալայյան**, ր.գ.թ, ՀԱԻ/ԼԻ,
Դավիթ Դավթյան, ՀԱԻ
Արևիքի (Մեղրու շրջանի) տեղանունները/գյուղանունները. աղբյուրագիտական և լեզվական դիտարկումներ

ժ. 10.45 – 11.00 Սրճադահլար

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՒ ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Երկրորդ նիստ, ժ. 11.00 – 12.30

Նիստավար՝ Տորք Դալայյան

- **Իգոր Դորֆման-Լազարև**, ր.գ.դ., Ֆրանսիա/Բուլղարիա, ՍՀԱԼՄԿ
The Moscow Treaty of 1921 and the Cultural Cleansing of Nakhichevan
- **Համո Մուքիսայան**, պ. գ. թ., ՊԻ
Մեղրու գավառի (1922–1929 թթ.) սահմանների ձևավորման գործընթացը 1922–1929 թթ.

- **Գևորգ Սյրեփանյան**, պ. գ. դ., ՊԻ
Աստվածատուր Վաչյանց. նավթարդյունաբերողն ու բարեգործը
- **Եղիա (Եղիկ) Ճէրէճեան**, Լիբանանի խորհրդարանի նախկին երեսփոխան
Հեղափոխական մեղրեցին. Փարամազ
- **Լևոն Մկրտչյան**, ՊԱԹՊՄՊԾ/ՇՀՀԿ,
Գագիկ Մարգարյան, ՀԱԻ
Արևիք գավառի ամրոցաշինական համակարգը
- **Համազասպ Արքահամյան**, ՀՊԹ/ՀԱԻ
Մեղրիի Փոքր Թաղի ճարտարապետությունը 19–20-րդ դարերի հողաշեն ժառանգության համատեքստում

ժ. 12.30 – 14.00 ՃԱՇ

**ԱՐՎԵՍՏԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՒ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ**

Երրորդ նիստ, ժ.14.00–15.30

Նիստավար՝ Արսեն Հարությունյան

- **Արսեն Հարությունյան**, պ. գ. թ., ՀԱԻ/ՄՄ
Վահրավարի Ավետարանը (1322 թ.) իբրև մեղրեցիների պաշտամունքի խորհրդանիշ և պատմության սկզբնաղբյուր
- **Քնարիկ Ավետրիսյան**, ա.գ.թ., ՀԳՊԱ
Մեղրիի և տարածաշրջանի եկեղեցիների նկարագարդման պատկերագրական և ոճական առանձնահատկությունները
- **Աշոտ Մանուչարյան**, պ. գ. թ., ՀԱԻ
Լիճքվազի վիմական արձանագրությունները
- **Գայանե Պողոսյան**, ա.գ.թ., Արվի
Մեղրիի Փոքր Թաղի Ս. Հովհաննես եկեղեցու «Ահեղ Դատաստան» որմնանկարի գեղարվեստական առանձնահատկություններն ու հորինվածքային զուգահեռները
- Նաիրա Հայրապետյան, ՊԱԹՊՄՊԾ
Դավիթ Բեկի Պատմության մեջ հիշատակված՝ Մեղրու

տարածաշրջանի տեղավայրերը և դրանց շուրջ գտնվող հուշարձանները

- **Անի Հարությունյան**, Միջազգային (քրեական) իրավունքի խորհրդատու

Destruction of Armenian heritage as an International Crime (Examples from Goghtn region)

Ժ. 16.00 – 19.00

Այցելություն Կարճևան գյուղ.
ավանդական հյուրասիրություն, Ծոր ջրվեժ

Նոյեմբերի 18, շաբաթ

ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՒ ԱՂԲՅՈՒՐԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջին նիստ, ժ.9.00–10.45

Նիստավար՝ Սվետլանա Պողոսյան

- **Յուլիա Անդրեևա**, պ. գ. թ., Գերմանիա, անկախ հետազոտող
Религиозная жизнь армян Гохтна в позднесоветский период
- **Եվգենյա Գուլյանա**, Ռուսաստան, ՌԱԹ
Календарные праздники и святые места армян Гохтна в позднесоветский период
- **Դմիտրի Բարանով**, պ. գ. թ., Ռուսաստան, ՌԱԹ
«Доместикация» территории: культурное наследие Нахичевани в нарративах местного азербайджанского населения
- **Զևարիկ Միրզոյան**, ԵԹԿՊԻ
Մեղրեցիների մեջ պահպանված ազգային-ժողովրդական տոների առանձնահատկությունները
- **Արմեն Մանուկյան**, ք.գ.թ., ԳԻ
Կարևոր մի սկզբնաղբյուր Շվանիձորի մասին. Նիկոլ Աղբալյանի «Նամակներ Զանգեզուրի գավառից» ժողովրդագրական նյութի շուրջ

ժ. 10.45–11.00 Սրճադադար

ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՒ ԲԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Երկրորդ նիստ, ժ.11.00–12.30

Նիստավար՝ Ռոման Հովսեփյան

■ **Հայկանուշ Մեսրոպյան**, ք.գ.դ., ԼԻ

Արևիք տարածաշրջանի բույսերի անուններն ըստ Ղևոնդ Ալիշանի «Միսական» տեղագրության և դրանց բարբառային համարժեքները

■ **Ռոման Հովսեփյան**, կ.գ.թ., ՀԱԻ,
Հասմիկ Աբրահամյան, պ.գ.թ., ՀԱԻ,
Անուշ Ներսեսյան, ԲԻ,
Ասի Սարապիկյան, ՀԱԻ

Մեղրիի համար տիպական որոշ վայրի ուտելի բույսեր և դրանցով պատրաստվող կերակուրներ

■ **Անժելա Ամիրխանյան**, ՀԱԻ

Մեղրու տարածաշրջանի հավաքչական մշակույթը (ավանդույթ և արդիականություն)

■ **Մարինե Խեանյան**, ք.գ.թ., ՀԱԻ

«Կենդանիների հետ ամուսնացած աղջիկները» հեքիաթախմբի մոտիվների դրսևորումները Մեղրու տարածաշրջանի մի հեքիաթում

■ **Տորք Դալայյան**, ք.գ.թ., ՀԱԻ, **Գևորգ Գյուլումյան**, ՀԱԻ

ՀԱԻ արխիվում պահվող՝ Արևիք գավառին վերաբերող բանահյուսական և ազգագրական նյութերը

ՃԱՇ ժ. 12.30 – 14.00

ԱՇԽԱՏԱԺՈՂՈՎ

ՄԵՂՐՈՒ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆՈՒՄ ԻՐԱԿԱՆԱՑՎԱԾ ՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ ԾՐԱԳՐԵՐԸ

ժ.14.00–16.30

Նիստավար՝ Դավիթ Դավթյան

- **Մամկնյ Մկրտչյան, պ. գ. դ., ՀԱԻ,**
Սվետլանա Պողոսյան, պ. գ. թ., ՀԱԱՊՊԹ/ՀԱԻ
Մեղրիի շրջանի մշակութային զբոսաշրջության զարգացման
հիմնախնդրներն ու հեռանկարները ըստ 2002 թ. իրականացված
հետազոտության
- **Արման Նալբանդյան, ՊԺԳԿ/ՀԱԻ**
Մեղրիի Ս. Հովհաննես վանքի 2016–2022 թթ. պեղումների
հիմնական արդյունքները
- **Դավիթ Դավթյան, ՀԱԻ,**
Դավիթ Նահապետյան, ՃՀՀԱՀ
2021–2023 թթ. իրականացված՝ «Մեղրու տարածաշրջանի
հուշարձանների ուսումնասիրություն» ծրագրի արդյունքները

ժ. 17.00 – 19.00

Այցելություն Վահրավար գյուղ և Կարմիր վանք

Նոյեմբերի 19, կիրակի

ժ. 09.00 – 12.00

Այցելություն Շվանիձոր. ջրանցույց (ուշ միջնադար), հին գյուղ

ժ. 12.00 – 13.00 ՃԱՇ

ժ. 13.00

Մեկնում Երևան

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ.

Գիտաժողովի զեկուցումները՝ մինչև 15 րոպե,
հարցերը՝ 5 րոպե

Աշխատաժողովի զեկուցումները՝ մինչև 30 րոպե,
քննարկումն ու հարցերը՝ 10–15 րոպե

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

ԵԹԿՊԻ	Երևանի թատրոնի և կինոյի պետական ինստիտուտ
ԵՊՀ	Երևանի պետական համալսարան
ՀԱԱՊՊԹ	Հայոց ազգագրության և ազատագրական պայքարի պատմության թանգարան
ՀԳՊԱ	Հայաստանի գեղարվեստի պետական ակադեմիա
ՀՀ ԳԱԱ	Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների ազգային ակադեմիա
ԱԻ	ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ
ԱրվԻ	ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտ
ԲԻ	Ա. Թախթաջյանի անվան բուսաբանության ինստիտուտ
ԳԻ	ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտ
ԼԻ	ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ
ՀԱԻ	ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
ՇՀՀԿ	ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն
ՀՊԹ	Հայաստանի պատմության թանգարան
ՃՇՀԱՀ	Ճարտարապետության և շինարարության Հայաստանի ազգային համալսարանի
ՄՄ	Մաշտոցյան Մատենադարան – Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ
ՊԱԹՊՄՊԾ	ՀՀ ԿԳՄՄՆ Պատմամշակութային արժեքներ-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայության
ՊԺԳԿ	Պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտա-կան կենտրոն
ՌԱԹ	Ռուսաստանի ազգագրական թանգարան
ՍՀԱԼՄԿ	Սոֆիայի Համալսարանի Արևելյան լեզուների և մշակույթների կենտրոն

АРЕВИК (МЕГРИ)
ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
И МЕЖКУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ

Международная конференция и круглый стол,
17–19 ноября 2023, г. Мегри
ЕГУ и ИАЭ

16 ноября, четверг

- 8.00   Выезд из Еревана
- 15:00 – 18:00   Экскурсия по городу Мегри. Монастырь Мегри, Большой квартал: Церковь Св. Аствацацин, крепость Мегри: панорамный вид на город, Малый квартал: Церковь Св. Саргис

19:00 Ужин

ОТКРЫТИЕ КОНФЕРЕНЦИИ

17 ноября, пятница

9:00 – 09:30

- Вступительное слово: Ректор ЕГУ *Оганес Оганесян*
  Директор Института археологии и этнографии
  НАН РА *Арсен Бобокян*
- Приветствия: академик-секретарь отделения арменоведения
  и общественных наук НАН РА *Юрий Суварян*
  Научный руководитель Института археологии
  и этнографии НАН РА *Павел Аветисян*, член-
  корреспондент НАН РА
  Мэр Мегри/губернатор Сюника

ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРА

Первая сессия: 9:30–10:45

Модератор: Арсен Бобоян

- **Ашот Мелконян**, д.и.н, академик, ИИ
Аревик-Мегри на исторической, культурной и геополитической арене Армении
- **Рубен Сафрастян**, д.и.н., академик, ИВ
Мегри: геополитическая точка зрения
- **Аргам Айвазян**, независимый исследователь
Новонайденные материалы по агулисскому диалекту
- **Айк Аветисян**, д.и.н., ЕГУ,
Артаг Гнуни, к.и.н., ЕГУ,
Арсен Бобоян, к.и.н., ИАЭ/ЕГУ
Река Аракс как культуuroобразующая ось
- **Торк Далалян**, к.ф.н., ИАЭ /ИЯ,
Давид Давтян, ИАЭ
Топонимы/названия сел Аревика (Мегринского района): заметки по источниковедению и лингвистике

10:45–11:00 Кофе-брейк

АРХЕОЛОГИЯ И ИСТОРИЯ

Вторая сессия: 11:00 – 12:30

Модератор: Торк Далалян

- **Игорь Дорфман-Лазарев**, д.ф.н., Франция/Болгария, ЦВЯКСУ
Московский договор 1921 года и культурная чистка Нахичевана
- **Амо Сукиасян**, к.и.н., ИИ
Процесс формирования границ Мегринского уезда в 1922–1929 гг.
- **Геворг Степанян**, д.и.н., ИИ
Аствацатур Вачянци: нефепроизводитель и филантроп

- *Егия (Ехик) Джереджян*, бывший депутат Ливанского парламента
Революционер из Мегри: Парамаз
- *Левон Мкртчян*, СОИСИКМЗ/ШЦАИ,
Гагик Саргсян, ИАЭ
Система крепостей региона Аревик
- *Амазасп Абрамян*, МИА/ИАЭ
Архитектура Большого квартала Мегри в контексте земляного строительства 19–20 вв.

12:30 – 14:00 ОБЕД

ИСКУССТВО И ПАМЯТНИКИ

Третья сессия: 14:00–15:30

Модератор: Арсен Арутюнян

- Арсен Арутюнян, к.и.н., ИАЭ /ММ
Евангелие Вахравар (1322 г.) как символ почитания и источник истории Мегри
- Кнарик Аветисян, к.и.н., ГАХА
Иконографические и стилистические особенности росписи церквей Мегри и региона
- Ашот Манучарян, к.и.н., ИАЭ
Надписи Личквaza
- Гаяне Погосян, к.и.н., ИИ
Художественные особенности и композиционные параллели фрески « Страшный Суд» церкви Св. Ованес в Мегри
- Наира Айрапетян, СОИСИКМЗ
Топонимы и памятники, упомянутые в истории “Давид Бека”
- Ани Арутюнян, консультант по международному (уголовному) праву
Уничтожение армянского наследия как международное преступление (на примере Гохтнского региона)

16.00 – 19.00

Посещение села Карчеван. традиционное угощение, водопад Цор

18 ноября, суббота

ЭТНОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Первая сессия: 9:00–10:45

Модератор: Светлана Погосян

- **Юлия Андреева**, к.и.н., Германия, независимый исследователь
Религиозная жизнь армян Гохтна в позднесоветский период
- **Евгения Гуляева**, Россия, РЭМ
Календарные праздники и святые места армян Гохтна в позднесоветский период
- **Дмитрий Баранов**, к.и.н., Россия, РЭМ
«Доместикация» территории: культурное наследие Нахичевани в нарративах местного азербайджанского населения
- **Кнарик Мирзоян**, ЕГИТК
Сохранение Особенности национально-народных праздников и традиций в Мегринском районе
- **Армен Манукян**, к.ф.н., ИЛ
Важный источник о Шванидзоре: «Письма из Зангезурской губернии» Никола Агбаляна

10:45–11:00 Кофе-брейк

ЭТНОГРАФИЯ И ЛИТЕРАТУРА

Вторая сессия: 11:00–12:30

Модератор: Роман Овсепян

- **Айкануш Месропян**, д.ф.н., ИЛ
Названия растений региона Аревик исследованию «Сисакан» Гевонда Алишана и их диалектные эквиваленты

- **Роман Овсепян**, к.б.н., ИАЭ,
Асмик Абрамян, к.и.н., ИАЭ,
Ануш Нерсесян, ИБ,
Ани Саратикян, ИАЭ
Некоторые дикорастущие растения, типичные для Мегри, и
приготовленные из них блюда
- **Анжела Амирханян**, ИАЭ
Собирательская культура Мегри (традиции и современность)
- **Марине Хелмян**, к.ф.н., ИАЭ
Проявления мотивов группы сказок «невеста животного» в одной
волшебной сказке Мегринского региона
- **Торк Далалян**, к.ф.н. ИАЭ,
Геворг Гюлумян, ИАЭ
Фольклорно-этнографические материалы архива ИАЭ,
относящиеся к региону Аревик

12:30 – 14:00 ОБЕД

ВОРКШОП

НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЕ ПРОГРАММЫ, ПРОВЕДЕННЫЕ В МЕГРИ

14.00–16.30

Модератор: Давид Давтян

- **Самвел Мкртчян**, д.и.н., ИАЭ,
Светлана Погосян, к.и.н., НМЭАИ/ИАЭ
Основные проблемы и перспективы развития культурного
туризма Мегринского района по исследованию 2002 г.
- **Арман Налбандян**, НИЦИК/ ИАЭ
2016–2022 Монастырь Св. Ованеса в Мегри: Основные результаты
раскопок
- **Давид Давтян**, ИАЭ,
Давид Наатакян, НУАСА
Результаты проекта «Изучение памятников Мегринского
региона», реализованного в 2021–2023 гг.

17.00 – 19.00

Посещение села Вахравар и монастыря Кармир Ванк

19 ноября, воскресенье

09:00 – 12:00

Посещение села Шванидзор: акведук (позднее Средневековье),
Старая деревня

12:00 – 13:00 ОБЕД

13:00

Возвращение в Ереван

ПРИМЕЧАНИЕ:

Доклады на конференции – до 15 минут,
Доклады на воркшопе – до 30 минут,
Обсуждение и вопросы до 10–15 минут

СОКРАЩЕНИЯ

ГАХА	Государственная художественная академия Армении
ЕГИТК	Ереванский государственный институт театра и кино
ЕГУ	Ереванский государственный университет
МИА	Музей истории Армении
ММ	«Матенадаран» научно-исследовательский институт древних рукописей имени Месропа Маштоца
НАН РА	Национальная академия наук Республики Армения
ИАЭ	Институт археологии и этнографии НАН РА
ИБ	Институт ботаники имени А. Тахтаджяна НАН РА
ИВ	Институт востоковедения НАН РА
ИИ	Институт искусств НАН РА
ИЛ	Институт литературы имени М.Абегамяна НАН РА
ИЯ	Институт языка имени р. Ачаряна НАН РА
ШЦАИ	Ширакский центр арменоведческих исследований НАН РА

НИЦИКН	Научно-исследовательский центр историко-культурного наследия
НМЭАИОБ	Национальный музей этнографии армян и истории освободительной борьбы
НУАСА	Национальный университет архитектуры и строительства Армении
РЭМ	Российский этнографический музей
СОИСИКМЗ	Служба по охране исторической среды и историко-культурных музеев-заповедников
ЦВЯКСУ	Центр восточных языков и культур Софийского университета

AREVIK (MEGHRI):
HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE
AND INTERCULTURAL RELATIONS

International Conference and Workshop,
17–19 November 2023, Meghri
YSU and IAE

November 16, Thursday

8.00	Departure from Yerevan
15:00 – 18:00	Tour in Meghri city: Meghri Monastery, Mets Tagh, St. Astvatsatsin Church, Meghri fortress: panoramic view of the city, Pokr Tagh, St. Sargis Church

19:00 Dinner

OPENING OF THE CONFERENCE

November 17, Friday

9:00 – 09:30

Opening speech	Rector of Yerevan State University Hovhannes Hovhannisyan Director of the Institute of Archaeology and Ethnography Arsen Bobokhyan
Welcome Speech	Academician-Secretary of the Department of Armenology and Social Sciences of NAS RA, academician Yuri Suvaryan Scientific Head of the Institute of Archaeology and Ethnography Pavel Avetisyan, associate member of NAS RA Mayor of Meghri/ Governor of Syunik

HISTORY AND CULTURE

First session 9:30–10:45

Moderator: Arsen Bobokyan

- **Ashot Melkonyan**, Academician, IH
Arevik-Meghri in the Historical, Cultural and Geopolitical Scene of Armenia
- **Ruben Safrastyan**, Academician, IOS
Meghri: Geopolitical Standpoint
- **Argam Ayvazyan**, independent researcher
Newly Discovered Materials on Agulis Dialect
- **Hayk Avetisyan**, Prof., YSU,
Artak Gnuni, PhD, YSU,
Arsen Bobokhyan, PhD, IAE/YSU
River Araxes as a Culture-Shaping Axis
- **Tork Dalalyan**, PhD, IAE, II,
Davit Davtyan, IAE
Toponyms/Village Names of Arevik (Meghri District): Remarks on Historical Sources and Linguistics

10:45 – 11:00 Coffee Break

ARCHAEOLOGY AND HISTORY

Second session: 11:00 – 12:30

Moderator: Tork Dalalyan

- **Igor Dorfmann-Lazarev**, Dr. Habil., USCOLC
The Moscow Treaty of 1921 and the Cultural Cleansing of Nakhichevan
- **Hamo Sukiasyan**, PhD, IH
Process of Formation of Borders of Meghri District in 1922–1929
- **Gevorg Stepanyan**, Dr. Habil., IH
Astvatsatur Vachyants, the Oil Industrialist and Philanthropist

- ***Yeghia (Yeghik) Djerejian***, former Deputy of the Lebanese Parliament
A Revolutionary Man from Meghri: Paramaz
- ***Levon Mkrtchyan, SPHEHCMR/SARC, Gagik Sargsyan***, IAE
Fortification System of Arevik Canton
- ***Hamazasp Abrahamyan*** IAE/ HMA
Architecture of the “Small District” of Meghri in the Context of Earthen Heritage of 19–20th Centuries

12:30 – 14:00 LUNCH

ART AND CULTURAL MONUMENTS

Third session: 14:00–15:30

Moderator: Arsen Harutyunyan

- ***Arsen Harutyunyan***, PhD, IAE/ MM
The Gospel of Vahravav as a Symbol of Worship for the People of Meghri and a Source of History
- ***Knarik Avetisyan***, PhD, SAFAA
Iconographical and Stylistic Features of the Paintings of Churches in Meghri City and in the Region
- ***Ashot Manucharyan***, PhD, IAE
Inscriptions of Lichkvaz
- ***Gayane Poghosyan***, PhD, IA
The Artistic Features and Compositional Parallels of the Saint John’s Church “Last Judgment” Wallpainting in the Small District of Meghri
- ***Naira Hayrapetyan***, SPHEHCMR
Meghri Region’s Places Mentioned in David Beck’s History and the Present-Day Monuments Located around Them
- ***Ani Harutyunyan***, International (criminal) law consultant
Destruction of Armenian Heritage as an International Crime (Examples from Goghtn Region)

16:00 – 19:00

Visit to Karchevan village: Traditional hospitality, Tsor waterfall

November 18, Saturday

ETHNOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

First session: 9:00–10:45

Moderator: Svetlana Poghosyan

- **Julia Andreeva**, PhD, Germany, independent researcher
Religious Life of the Armenians of Goghtn in the Late Soviet Period
- **Evgenia Gulyaeva**, Russia, RME
Religious Holidays and Holy Places of the Armenians of Goghtn in the Late Soviet Period
- **Dmitry Baranov**, PhD, Russia, RME
The ‘Domestication’ of the Territory: the Cultural Heritage of Nakhichevan in the Narratives of the Local Azerbaijanis
- **Knarik Mirzoyan**, YSITC
Characteristics of the National-Folk Holidays in Meghri Region
- **Armen Manukyan**, PhD, ILit
An Important Primary Source about Shvanidzor

10:45 – 11:00 Coffee Break

ETHNOGRAPHY AND FOLKLORE STUDIES

Second session: 11:00–12:30

Moderator: Roman Hovsepyan

- **Haykanush Mesropyan**, Dr. Habil., IL
Names of Plants in the Arevik Region in the Study “Sisakan” by Ghevond Alishan and Their Dialect Equivalents
- **Roman Hovsepyan**, PhD., IAE,
Hasmik Abrahamyan, PhD, IAE,

Anush Nersesyan, IB,
Ani Saratikyan, IAE

Some Wild Edible Plants Typical for Meghri and Food Prepared of Them

■ *Angela Amirkhanyan*, IAE

Collecting Culture of the Meghri Region (Tradition and Modernity)

■ *Marine Khemchyan*, PhD, IAE

Manifestations of the Motives of the Group “Bride of an Animal” in a Fairy Tale of the Megri Region

■ *Tork Dalalyan*, PhD, IAE,

Gevorg Gyulumyan, IAE

IAE Archives’ Folkloric and Ethnographic Materials Concerning the Region of Arevik

12:30 – 14:00 LUNCH

WORKSHOP

RESEARCH PROJECTS IMPLEMENTED IN MEGHRI REGION

14:00–16:30

Moderator: Davit Davtyan

■ *Samvel Mkrtchyan*, Dr. Habil., IAE,

Svetlana Poghosyan, PhD, NMAEHLS/IAE

The Problems and Perspectives of the Development of Cultural Tourism in Meghri Region According to the Research Conducted in 2002

■ *Arman Nalbandyan*, SRCHCH/ IAE

The Main Results of Excavations of Saint Hovhannes Monastery of Meghri in 2016–2020

■ *Davit Davtyan*, IAE,

Davit Nahatakyan, NUACA

The Results of Project “Monuments’ Study of the Meghri Region” Implemented in 2021–2023

17:00 – 19:00

Visit to Vahravar village and the Monastery Karmir Vank

November 19, Sunday

09:00–12:00

Visit to Shvanidzor village: aqueduct (late Medieval Ages), old village

12:00–13:00 LUNCH

13:00

Departure to Yerevan

ANNOTATION

Conference presentations – up to 15 minutes,
questions: 5 minutes

Workshop presentations – up to 30 minutes,

Discussion and questions: 10–15 minutes

ABBREVIATIONS

HMA	History Museum of Armenia
NMAEHLs	National Museum of Armenian Ethnography and History of Liberal Struggle
MM	“Matenadaran” Research Institute of Ancient Manuscripts Named after Mesrop Mashtots
NAS RA	National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
IA	Institute of Arts, NAS RA
IAE	Institute of Archaeology and Ethnography, NAS RA
IB	Institute of Botany after A. Takhtajyan, NAS RA
IL	Language Institute of Linguistics after H. Acharyan, NAS RA
ILit	Institute of Literature after M. Abeghyan, NAS RA
IOS	Institute of Oriental Studies, NAS RA
SARC	Shirak Armenology Research Center
NUACA	National University of Architecture and Construction of Armenia
RME	Russian Museum of Ethnography
SAFAA	State Academy of Fine Arts of Armenia
SPHEHCMR	Service for Protection of Historical Environment and Historical-Cultural Museum-Reserves
SRCHCH	Scientific Research Center of the Historical and Cultural Heritage
SUCOLC	Sofia University Center for Oriental Languages and Cultures
YSITC	Yerevan State Institute of Theatre and Cinematography
YSU	Yerevan State University

ԶԵԿՈՒՑՈՂՆԵՐ

- Արրահամյան Համազասպ Թադևոսի**, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Արցախի մշակութային ժառանգության ուսումնասիրության գ/հ խմբի կրտսեր գիտաշխատող, Հայաստանի պատմության թանգարանի աշխատակից
- Արրահամյան Հասմիկ Աբելի**, պ. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Էթնոսոցիոլոգիայի բաժնի գիտաշխատող
- Այվազյան Արզամ Արարատի**, անկախ հետազոտող
- Անդրեևա Յուլյա Օլեգովնա**, պ. գ. թ., Գերմանիա, անկախ գիտաշխատող
- Ավետիսյան Հայկ Գրիգորի**, պ. գ. դ., պրոֆ., ԵՊՀ Հնագիտության և ազգագրության ամբիոնի վարիչ
- Ավետիսյան Քնարիկ Գառնիկի**, ա. գ. թ., դոցենտ, Հայաստանի գեղարվեստի պետական ակադեմիայի Արվեստագիտության և հումանիտար գիտությունների ամբիոնի վարիչ
- Բարանով Դմիտրի Ալեքսանդրովիչ**, պ. գ. թ., Ռուսաստանի ազգագրական թանգարանի (ՔՅՄ) Ռուս ազգագրության բաժնի վարիչ
- Բորոխյան Արսեն Ալեքսանդրի**, պ. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի տնօրեն, ԵՊՀ Հնագիտության և ազգագրության ամբիոնի դոցենտ
- Գյուլումյան Գևորգ Արշավիրի**, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Բանագիտության բաժնի ավագ լաբորանտ
- Գնունի Արտակ Վարդգեսի**, պ. գ. թ., ԵՊՀ Հնագիտության և ազգագրության ամբիոնի դոցենտ
- Գուլյանա Եվգենյա Յուրիևնա**, Ռուսաստանի ազգագրական թանգարանի (ՔՅՄ) Կովկասի և Առաջավոր Ասիայի ազգագրության բաժնի գիտաշխատող
- Դալայան Տորք Սամվելի**, ք. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի փոխտնօրեն, Բանագիտության բաժնի վարիչ, ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի Ընդհանուր և համեմատական լեզվաբանության բաժնի ավագ գիտաշխատող
- Դավթյան Դավիթ Հարությունի**, «Երկիր և մշակոյթ» համազգային կազմակերպության հայաստանյան մասնաճյուղի նախագահ, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Միջնադարյան հնագիտության բաժնի կրտսեր գիտաշխատող

Գործման-Լազարև Իգոր, ք.գ.դ., Ֆրանսիա-Բուլղարիա, Սոֆիայի «Սուրբ Կլիմենտ Օհրիդսկի» համալսարանի դոցենտ, Արևելյան լեզուների և մշակույթների կենտրոնի աշխատակից

Խենյան Մարինե Հայկի, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Բանագիտության բաժնի ավագ գիտաշխատող

Հայրապետյան Նաիրա Ալյոշայի, ՀՀ ԿԳՄՄՆ Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայության հուշարձանների պատասխանատու

Հարությունյան Անի Գարեգինի, Միջազգային (քրեական) իրավունքի անկախ փորձագետ

Հարությունյան Արսեն Էդուարդի, պ.գ.թ., ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Վիմագրագիտության բաժնի վարիչ, Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտի գիտաշխատող

Հովսեփյան Ռոման Աղասու, կ.գ.թ., ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Հնա- և էթնոկենսաբանության գ/հ խմբի ղեկավար

Ճերեճեան Եղիա (Եղիկ), Լիբանանի խորհրդարանի նախկին երեսփոխան

Մանուկյան Արմեն Լևոնի, ք.գ.թ., ՀՀ ԳԱԱ Մ.Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի Տեքստաբանության բաժնի ավագ գիտաշխատող

Մանուչարյան Աշոտ Գագիկի, պ.գ.թ., ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Վիմագրագիտության բաժնի ավագ գիտաշխատող

Մելքոնյան Աշոտ Աղասու, պ.գ.դ., ակադեմիկոս, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի տնօրեն

Մեսրոպյան Հայկանուշ Հովսեփի, ք.գ.դ., ՀՀ ԳԱԱ Հ.Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի Բարբառագիտության բաժնի առաջատար գիտաշխատող

Միրզոյան Քնարիկ Հնայակի, Երևանի թատրոնի և կինոյի պետական ինստիտուտի դոցենտ

Մկրտչյան Լևոն Ալբերտի, ՀՀ ԿԳՄՄՆ Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայության Հուշարձանների պահպանության բաժնի գլխավոր մասնագետ,

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայազիտական հետազոտությունների կենտրոնի կրտսեր գիտաշխատող

Մկրտչյան Սամվել Սուրենի, պ. գ. դ., ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Էթնոսոցիոլոգիայի բաժնի առաջատար գիտաշխատող

Նալբանդյան Արման Ստեփանի, Պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոնի հնագիտական խմբի ղեկավար, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Միջնադարյան հնագիտության բաժնի կրտսեր գիտաշխատող

Նահատակյան Դավիթ Սամվելի, ճ. գ. թ., Ճարտարապետության և շինարարության Հայաստանի ազգային համալսարանի Ճարտարապետության տեսության, պատմության և ժառանգության ամբիոնի ասիստենտ

Ներսեսյան Անուշ Անրիի, ՀՀ ԳԱԱ Ա.Թախտաշյանի անվան բուսաբանության ինստիտուտի Հայաստանի ֆլորայի գենետիկական ռեսուրսների պահպանության բաժնի վարիչ, առաջատար գիտաշխատող

Պողոսյան Գայանե Ռոբերտի, ա. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտի Կերպարվեստի բաժնի գիտաշխատող

Պողոսյան Սվետլանա Հայկի, Հայոց ազգագրության և ազատագրական պայքարի պատմության թանգարանի փոխտնօրեն, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Մշակութային մարդաբանության բաժնի ավագ գիտաշխատող

Սարատիկյան Անի Անդրանիկի, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Վաղ հնագիտության բաժնի կրտսեր գիտաշխատող

Սարգսյան Գագիկ Մինասի, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Քարաշամբի դամբանադաշտի և նորակառույցների ուսումնասիրության գ/հ խմբի գիտաշխատող

Սաֆրաստյան Ռուբեն Արամի, պ. գ. դ., ակադեմիկոս, ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի տնօրենի խորհրդական

Ստեփանյան Գևորգ Սրապիոնի, պ. գ. դ., պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի Հայ գաղթօջախների և Սփյուռքի պատմության բաժնի վարիչ

Սուքիասյան Համո Կարենի, պ. գ. թ., դոցենտ, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի Նորագույն պատմության բաժնի ավագ գիտաշխատող

ԱՄՓՈՓԱԳՐԵՐ
ТЕЗИСЫ ДОКЛАДОВ
ABSTRACTS

Համազասպ Արթուրյան

ՀԱԻ/ՀՊԹ

ՄԵՂՐԻԻ ՓՈՔՐ ԹԱՂԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ 19-20-ՐԴ ԴԱՐԵՐԻ ՀՈՂԱՇԵՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

Հայաստանյան մշակութային ժառանգության մեջ իր կարևոր տեղն ունի հողի ճարտարապետությունը, որը գործածվել է գրեթե բոլոր մշակույթներում: Այն մեծ կիրառում ունի նաև հայկական մշակույթում. Հայկական լեռնաշխարհի տարածքում փաստագրված է դեռևս քարի դարից և շարունակվելով հասնում է մինչև մեր օրերը: 19-20-րդ դարերում Արարատյան դաշտում և հարակից շրջաններում ձևավորվում ու զարգանում է հողաշեն ժառանգության նոր փուլ, որի կրողներն են 1928 թ. վերաբնակեցված պարսկահայերը:

Այս համատեքստում առանձնանում է Մեղրիի Փոքր Թաղի ժողովրդական ճարտարապետությունը: Այստեղ որոշակի երկու դեպքում՝ երեք հարկանի պարտադիր պատշգամբներով շինությունների համար որպես հիմնական շինանյութ է ծառայել տեղի կոպտատաշ գրանիտը: Փոքր Թաղի հուշարձան հանդիսացող համալիրները կրկնում են Արևիք գավառի 17-18-րդ դարերի հուշարձանների ճարտարապետությունը և մաս են կազմում Սյունիքի ճարտարապետական ժառանգության: Բայց նկատելի է նաև Ագուլիսի և Ջուղայի, Խոյի և Սալմաստի ճարտարապետական ազդեցությունը, ինչը բացի դեկորատիվ լուծումներից արտահայտվում է նաև հողաշեն մշակույթի առկայությամբ: Այստեղ գրանիտի հետ միաժամանակ լայն կիրառություն ունեն նաև հողի ճարտարապետության տեսակներ հանդիսացող հում աղյուսը, թրծած աղյուսը և կավաշաղախը:

Ընդհանուր առմամբ, Մեղրիի Փոքր Թաղը իր կառուցվածքային և դեկորատիվ լուծումներով մաս է կազմում 19-20-րդ դդ. հողաշեն մշակութային ժառանգության: Զեկույցում առաջին անգամ փորձ է արվում դիտարկելու Փոքր Թաղի հողաշեն ճարտարապետությունն իր ընդհանրություններով և ինքնատիպ դրսևորումներով:

ARCHITECTURE OF THE “SMALL DISTRICT”
OF MEGHRI¹ IN THE CONTEXT OF EARTHEN
HERITAGE OF 19–20TH CENTURIES

Earthen architecture has an important place in Armenian cultural heritage. Earth architecture has been practiced in almost all cultures. This type of architecture is also widely used in Armenian culture. Usage of earth in the Armenian highlands has been documented since the Stone Age and continues to the present day. In the 19th and 20th centuries, a new phase of earthen heritage was formed and developed in the Ararat valley and adjacent regions, the bearers of which were the 1928 resettled Persian Armenians.

In this context, the folk architecture of Meghri’s Small District stands out. Here, in specific two cases, the local rough granite served as the main building material for three-story buildings with mandatory balconies. The Small District’s monument complexes repeat the architecture of the 17th–18th century monuments of Arevik province and are part of Syunik’s architectural heritage. But the architectural influence of Agulis and Julfa, Khoi and Salmast is also noticeable, which, in addition to decorative solutions, is also expressed by the presence of earthen building culture. Along with granite, raw brick, fired brick and clay are also widely used here, which are the main types of earth architecture.

In general, the Small District of Meghri with its structural and decorative solutions is a part of the 19th–20th century earthen cultural heritage. In the report, for the first time, an attempt is made to consider the earthen architecture of the Small District with its commonalities and unique manifestations.

---

1 The research was financed by the Science Committee of the Armenian National Academy of Sciences under the code 22YR–6A010.

Անժեղա Ամիրխանյան
ՀԱԻ

ՄԵՂՐՈՒ ՇՐՋԱՆԻ ՀԱՎԱԲՉԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ (ԱՎԱՆԴՈՒՅԹ ԵՒ ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ)

Հայոց կենսապահովման մշակույթը ձևավորվել է երկրագործության և անասնապահության հիման վրա, ուստի հայոց ուտեստի համակարգի հիմքը կազմում են հացահատիկային բույսերը, կաթնամթերքը, միսը, ինչպես նաև բանջարեղենն ու մրգերը: Զարգացած երկրագործական և անասնապահական մշակույթին զուգահեռ՝ հայոց ուտեստի համակարգում ավանդաբար կարևոր տեղ ունեն նաև վայրի բույսերը, որոնք ձեռք են բերվում հավաքչությամբ: Հայաստանի տարբեր շրջաններում վայրի բույսերի տեսականին և հավաքչության ծավալները, ուտեստում դրանց կիրառության եղանակներն ունեն որոշակի առանձնահատկություններ, որոնք պայմանավորված են պատմականորեն ձևավորված ավանդույթներով, էկոլոգիական միջավայրով և ավանդական տնտեսաձևերի հետ առնչություններով:

Մեղրու տարածաշրջանը կազմում է պատմական Սյունիքի Արևիք գավառի մի մասը և հանրապետության մյուս շրջաններից ակնհայտորեն տարբերվում է այն բանով, որ, բացի դաշտավայրությունից ու անասնապահությունից, հնագույն ժամանակներից հայտնի է իր զարգացած այգեգործական և բանջարաբուծական մշակույթով, մրգերի ու բանջարեղենի լայն տեսականիով: Այս հանգամանքը մեծ ազդեցություն է թողել տարածաշրջանի ուտեստի համակարգի վրա և մեր ուսումնասիրության տեսակետից ուշագրավ է այն առումով, որ այդ ամենին զուգահեռ պահպանել է նաև այնպիսի օժանդակ տնտեսաձև, ինչպիսին հավաքչությունն է:

Ազգագրական նյութերը ցույց են տալիս, որ հիմնական տնտեսաձևերի նորմալ գործունեության պայմաններում վայրի բույսերի հավաքչությունը կրճատվում է: Մեղրու տարածաշրջանի օրինակով մենք ցույց կտանք, որ հավաքչությունը, անկախ վերոհիշյալ հանգամանքներից, կարևոր նշանակություն ունի և, որպես հայոց կենսապահովման մշակույթում օժանդակ տնտեսաձև, ուղղակիորեն ենթակա է ուտեստի համակարգի ադապտացիոն մեխանիզմներին:

Զեկուցումը հիմնված է 2023թ. Մեղրու տարածաշրջանի Տաշտուն, Կարճևան, Լեիվազ և Շվանիձոր գյուղերում գրանցած դաշտային ազգա-

գրական նյութերի, ինչպես նաև ՀԱԻ արխիվում գտնվող Լ. Դանիելյանի՝ Մեղրու վերաբերյալ նյութերի, Յ. Մկրտումյանի և Է. Մարգարյանի «Культура жизнеобеспечения и этнос» աշխատության՝ Սյունիքի ուտեստի համակարգի վերաբերյալ հետազոտության տվյալների և տպագիր այլ ազգագրական նյութերի համեմատական վերլուծության վրա: Մեր գրանցած դաշտային ազգագրական նյութերն առաջին անգամ են դրվելու գիտական շրջանառության մեջ: Զեկուցումը բաղկացած է հետևյալ հարցադրումներից.

1. Ետխորհրդային շրջանում Մեղրու տարածաշրջանի հավաքչական մշակույթում տեղի ունեցած գործընթացները՝ պայմանավորված սոցիալ-տնտեսական ծանր իրավիճակով, առևտրային հարաբերությունների զարգացմամբ, ուտեստի համակարգում տեղի ունեցող փոփոխություններով,
2. Բույսերի պահեստավորման նոր տեխնոլոգիաների ազդեցությունը հավաքչության վրա,
3. Ուտեստի ավանդական համակարգում տեղի ունեցած նորամուծություններն ու դրանց առնչությունը հավաքչությանը,
4. Հավաքչությամբ զբաղվողների սեռատարիքային կազմը,
5. Խոտաբույսերի հավաքչություն,
6. Մրգերի հավաքչություն,
7. Համեմունքային բույսերի հավաքչություն,
8. Տնտեսական այլ նպատակներով գործածվող բույսեր:

Анжела Амирханян

ИАЭ

СОБИРАТЕЛЬСКАЯ КУЛЬТУРА МЕГРИНСКОГО РАЙОНА (ТРАДИЦИИ И СОВРЕМЕННОСТЬ)

Культура жизнеобеспечения армян сформировалась на основе земледелия и животноводства, поэтому основу системы питания составляют зерновые растения, молочные продукты, мясо, а также овощи и фрукты.

Несмотря на развитую земледельческую и животноводческую культуру, традиционно важное место в системе питания армян занимают дико-

растущие растения, получаемые путем собирательство. Ассортимент и объем собирательство дикорастущих растений в разных регионах Армении, способы их использования в блюдах имеют определенные особенности, обусловленные исторически сложившимися традициями, экологической средой и связями с традиционными хозяйственными формами.

Мегринский район входит в состав исторической области Сюника Аревик и явно отличается от других регионов республики тем, что, помимо земледелия и животноводства, он с древних времен известен развитым садоводством и овощеводством, большим разнообразием фруктов и овощей.

Это обстоятельство оказало большое влияние на систему питания региона и с точки зрения нашего исследования примечательно в том, что наряду со всем этим в нем сохранилась и такая вспомогательная форма хозяйства, как собирательство.

Этнографические материалы показывают, что в условиях нормальной деятельности основных хозяйственных форм, сборы дикорастущих растений сокращаются. На примере Мегринского региона мы покажем, что собирательство, независимо от вышеперечисленных обстоятельств, как вспомогательная экономическая форма в культуре жизнеобеспечения армян, напрямую связано с адаптационными механизмами системе питания.

Отчет основан на полевых этнографических материалах, зафиксированных в 2023 году в селах Таштун, Карчеван, Лехваз и Шванидзор.

Արգամ Այվազյան

անկախ հետազոտող

ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՆՅՈՒԹԵՐ ԱԳՈՒԼԻՄԻ ԲԱՐԲԱՌԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Ազուլիսի բարբառը խոսվել է Արևիքին հարակից Գողթն գավառում՝ Ազուլիս, Ցղնա, Տանակերտ, Քաղաքիկ, Հանդամեջ, Դիսար բնակավայրերում, փոխաբերաբար կոչվել է նաև զոկերեն կամ զոկերի լեզու: 1910–1920-ականներին այս բարբառով խոսող բնակչությունը բռնի տեղահանվեց, իսկ Ցղնայում և Տանակերտում մնացած մի քանի տասնյակ վերջին ընտանիքները բռնագաղթեցին Արցախյան պատերազմի սկզբում՝ 1989-ին: Ազուլիսի բարբառով գրվել են գեղարվեստական ստեղծագործություններ, հրատարակվել է պարբերաթերթ, իսկ բարբառի ուսումնասիրությանն անդրադարձել են Սարգիս Սարգսյանցը, Հրաչյա Աճառյանը և Արգամ Այվազյանը:

Տակավին վերջերս՝ 2023-ի օգոստոսին, մեծն ճարտարապետ Ալեքսանդի Թամանյանի թողր՝ Գագիկ Թամանյանը, մեզ տրամադրեց այդ բարբառին վերաբերող նոր և հարուստ նյութեր: Գ.Թամանյանի մորական պապը՝ Ստեփան Մնացականյանը (1904–1990), Գողթնի վերաբերյալ հավաքել էր բազմազան նյութեր ու լուսանկարներ, որոնք կազմում են 500–660 էջ ծավալ ունեցող 3 հատորներ և ներկայումս մեր կողմից պատրաստվում են տպագրության:

Առաջին հատորն ընդգրկում է Ազուլիսի ազգագրական կյանքին նվիրված և այդ բարբառով գրված 13 թատերախաղեր, որոնց հեղինակն է՝ բժիշկ, բանաստեղծ, հանրային գործիչ, դրամատուրգ, նկարիչ Արիստակես Զարգարյանը, և որոնք 1911–1931 թթ. բեմադրվել են Թիֆլիսում գործած Զոկական թատրոնում: Հատորում առաջին անգամ կիրառարկվեն նաև Արիստակես և Ավետիս Զարգարյան եղբայրների հուշագրությունները:

Երկրորդ և երրորդ հատորներն ընդգրկում են Ալեքսանդր Մանուչարյանի կազմած «Հայերեն-զոկերեն» բառարանը, որն ընդգրկում է ավելի քան 13.500 բառ: Համեմատության համար պետք է նշել, որ Հ.ԱՃառյանի՝ Ազուլիսի բարբառին նվիրված աշխատության վերջում գետեղված բառարանն ունի 1447 միավոր, Մարի Զաքարյանի «Ազուլիսի

բարբառը» բառարանը՝ շուրջ 5000 բառ, իսկ Ա. Այվազյանի հրատարակածը՝ շուրջ 1760 բառ:

Argam Ayvazyan

independent researcher

NEWLY DISCOVERED MATERIALS ON AGULIS DIALECT

The Agulis dialect was spoken in the Goghtn province adjacent to Arevik, for example, in the Agulis, Tshgna, Tanakert, Qaghakik, Handamej, Disar settlements, and was also metaphorically called Zoker or Zoker language. In the 1910s and 1920s, the population speaking this dialect was forcibly displaced, and the last few dozen families left in Tshgna and Tanakert were deported at the beginning of the Artsakh war in 1989. Artistic works were written in the Agulis dialect, a magazine was published, and Sargis Sargsyants, Hrachya Acharyan and Argam Ayvazyan referred to the dialect study.

Recently, in August 2023, Gagik Tamanyan, the grandson of the great architect Aleksandi Tamanyan, provided us with new and rich materials related to that dialect. G. Tamanyan's mother's grandfather Stepan Mnatsakanyan (1904–1990) collected various materials and photos about Goghtn, which are 3 volumes of 500–660 pages and are currently being prepared for printing by us.

The first volume includes 13 plays dedicated to the ethnographic life of Agulis and written in that dialect, the author of which is doctor, poet, public figure, dramatist, artist Aristakes Zargaryan. They were staged in the Zok theater in Tbilisi from 1911 to 1931. The memories of brothers Aristakes and Avetis Zargaryan will be published for the first time in the volume.

The second and third volumes include the “Armenian-Zok language” dictionary compiled by Alexander Manucharyan, which includes more than 13,500 words. For comparison, should be said that the dictionary in the book dedicated to the Agulis dialect by H. Acharyan has 1520 points, Mari Zakaryan's “Agulis dialect” dictionary has about 5000 words, and about 1760 words in the book that published by Argam Ayvazyan.

Юлия Андреева

к.и.н., Германия, независимый исследователь

РЕЛИГИОЗНАЯ ЖИЗНЬ АРМЯН ГОХТНА В ПОЗДНЕСОВЕТСКИЙ ПЕРИОД

Доклад будет посвящен религиозной жизни армян историко-этнографической области Гохтн (территория современной юго-восточной части Нахичеванской Автономной Республики Азербайджан) в 1950–1980-е гг. Речь пойдет не только о самоидентификации армян, которые по умолчанию относили себя к членам Армянской Апостольской Церкви, но и о том, как религиозные обряды и практики функционировали в позднесоветское время.

Материалом для доклада являются полуструктурированные биографические интервью с армянами, переехавшими из Нахичеванской АССР в 1960–1980-е гг. Они были записаны совместно с Евгением Гуляевой в рамках проекта РФФИ и КН РА № 20-59-05013в, посвященного изучению сакрального пространства Нахичевани (г. Ереван, сс. Гохтаник, Эрмон, Нор-Харберд) и России (гг. Краснодар, Москва, Санкт-Петербург).

На территории Гохтна в послевоенное время не было ни священников, ни действующих церквей. Армянские храмы были заброшены или использовались в качестве складских помещений, как и во многих частях СССР. По рассказам информантов создается впечатление, что официальная религия в их жизни играла не очень большую роль: они росли в условиях доминирования коммунистической и атеистической идеологии. Отсутствие институциональных форм и невозможность участия в регулярной религиозной жизни приводили к тому, что доминирующими становились низовые практики и инициативы, в частности, в роли религиозных центров оказывались сельские святыни (Панченко 2012: 288). Наиболее значимыми религиозными практиками становились не обряды, а матах, паломничества к святым местам, застолие с приготовлением специальных блюд, приуроченные к религиозным праздникам.

Julia Andreeva

PhD, Germany, independent researcher

RELIGIOUS LIFE OF THE ARMENIANS OF GOGHTN IN THE LATE SOVIET PERIOD

The paper will be devoted to the religious life of Armenians in the historical-ethnographic region of Goghtn (the territory of the present-day southeastern part of the Nakhchivan Autonomous Republic of Azerbaijan) in the 1950s–1980s. It will focus not only on the self-identification of Armenians, who by default considered themselves members of the Armenian Apostolic Church, but also on how religious rituals and practices functioned in the late Soviet period.

The material for this presentation is semi-structured biographical interviews with Armenians who moved from the Nakhchivan ASSR in the 1960s–1980s. They were recorded together with Evgenia Gulyaeva within the framework of the RFBR and KN RA project # 20-59-05013v, dedicated to the study of sacred space in Nakhchivan (Yerevan, Gokhtanik, Hermon, Nor-Kharberd villages) and Russia (Krasnodar, Moscow, St. Petersburg).

There were no priests or functioning churches on the territory of Goghtn in the post-war period. Armenian churches were abandoned or used as warehouses, as in many parts of the USSR. According to interlocutors' accounts, it seems that official religion did not play a major role in their lives: they grew up in an environment dominated by communist and atheist ideology. The lack of institutional forms and the inability to participate in regular religious life led to the dominance of grassroots practices and initiatives, in particular, rural shrines became religious centers (Panchenko 2012: 288). The most significant religious practices became not rituals, but *matagh* (sacrificial offering), pilgrimages to holy places, feasts with preparation of special dishes, timed to religious holidays.

Հայկ Ավետիսյան

այ. գ. դ., ԵՊՀ

Արարակ Գնունի

այ. գ. թ., ԵՊՀ

Արսեն Բորոխյան

այ. գ. թ., ՀԱԻ/ ԵՊՀ

ԱՐԱՔՍ ԳԵՏԸ ՈՐՊԵՍ

ՄՇԱԿՈՒԹԱԳՈՅԱՑՆՈՂ ԱՌԱՆՑՔ

Հայկական լեռնաշխարհի խոշորագույն գետերից մեկը՝ Արաքսը դարերի ընթացքում եղել է կարևորագույն մշակութագոյացնող գործոն: Դրա մասին է վկայում նաև գետին տրված համահայկական «Մայր» մակդիրը: Արաքսի կարևորությունը արտացոլվում է երկու մակարդակներում՝ տնտեսական և սիմվոլիկ:

Լինելով ջրի անսպառ աղբյուր՝ Արաքսը հնագույն ժամանակներից ծառայել է ոռոգման կազմակերպման համար: Եթե նախապատմական շրջանում այդ նպատակով օգտագործվում էին Արաքսի վտակները (Քասախ, Հրազդան), ապա ուրարտական միասնական պետության պայմաններում՝ անմիջապես Արաքսից սկիզբ առնող ջրանցքները:

Գետահովիտը նաև ճանապարհային խաչորագույն հանգույց էր, որի երկայնքով առկա էին օգտակար հանածոների բազմաթիվ հանքեր: Հիմնական ճանապարհներն ընթանում էին Արաքսի հունով՝ ճյուղավորվելով դեպի հյուսիս և հարավ: Գետի և նրա վտակների ուղղությամբ դեռևս 5–4-րդ հազ. ձևավորվում է բնակավայրերի բավական խիտ ցանց, որի հիմքի վրա՝ խոշոր բնակավայրային ագլոմերացիաներ (Մոխրաբլուր, Մեծամոր ևն), իսկ հետագայում նաև՝ վաղ պետական կազմավորումներ: Ուրարտական պետության սկզբնական փուլում Արաքսը վերածվում է ընդլայնվող պետության ողնաշարի:

Գետի խոշոր դերակատարումը տնտեսական և քաղաքական կյանքում, ինչպես նաև բնական առանձնահատկությունները (հաճախ փոփոխվող հունը) ենթադրում էին նաև գետի սակրալիզացիան: Ըստ առկա ավանդագրույցների՝ Արաքսն առաջացել է սպանված պատանու արյունից և նրա հարսնացուի արցունքներից: Արաքսի ջրերը համարվում էին արբագործված և բուժիչ (Աստված այստեղ է լվանում ոտքերը), գետի

ավերին մատուցվում էին զոհաբերություններ: Արաքսի ակունքների սրբազան գոտում էին գտնվում նախապատմական վիշապ-քարակոթողները և կիկլոսյան աշտարակները: Գետի երկայնքով էին տեղադրված հին Հայաստանի հիմնական սրբավայրերը/քաղաքական կենտրոնները (Արմավիր, Բագավան, Արտաշատ ևն): Գետն իր սակրալ գործառույթները պահպանել է մինչ միջնադար և նոր ժամանակներ:

Արաքսի կարևոր տնտեսական և մշակութային նշանակությունն արտահայտված է նաև Սյունյաց աշխարհի հարավային գոտում, մասնավորապես՝ Արևիք գավառում, որը, գտնվելով կարևոր հաղորդակցական ուղիների վրա, միջնորդում էր Հայկական լեռնաշխարհի՝ արևմուտքից, արևելքից և հարավից եկող ազդեցությունները:

Hayk Avetisyan

PhD, YSU

Artak Gnuni

PhD, YSU

Arsen Bobokhyan

PhD, IAE/YSU

RIVER ARAXES AS A CULTURE-SHAPING AXIS

One of the longest rivers of the Armenian Highland, Araxes has been an important culture-shaping factor for centuries. This is also evidenced by the pan-Armenian epithet “Mother Araxes” given to the river. The importance of Araxes is reflected on two levels: economic and symbolic.

Being an inexhaustible source of water, Araxes has served for the organization of irrigation since ancient times. If in prehistoric period the tributaries of Araxes (Kasakh, Hrazdan) were used for this purpose, then in conditions of the unified Urartian state, directly Araxes was used as such.

The river valley was also a road junction along which many mineral mines were located. The main road axis ran along Araxes, branching off to the north and south. Along the river and its tributaries already in the 5th and 4th millennia BC a fairly dense network of settlements was formed, on the basis of which large settlement agglomerations (Mokhrablur, Metsamor, etc.) and later

also early state formations were formed. In the initial phase of the Urartian state, Araxes became the backbone of the expanding state.

The major role of Araxes in economic and political life, as well as its natural features (e.g. often changing of the course) implied sacralization to it. According to the legends, Araxes arose from the blood of a murdered young man and the tears of his bride. The waters of Araxes were considered holy and healing (God washed his feet here), and sacrifices were made on the banks of the river. In the sacred area of the springs of Araxes were situated prehistoric monuments called “dragon-stone” as well as cyclopean towers. The main sanctuaries/political centers of ancient Armenia (Armavir, Bagavan, Artashat, etc.) were located along the river. Araxes preserved its sacred functions until the Middle Ages and the modern times.

The important economic and cultural role of Araxes is also expressed in the southern zone of Syunik province, particularly, in Arevik region, which, being located on the important communication routes, mediated the influences coming from the West, East and South of the Armenian Highland.

Քնարիկ Ավերիսյան

ա. գ. թ., ՀԳՊԱ

ՄԵՂՐԻԻ ԵՒ ՏԱՐԱԾԱՇՐՁԱՆԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ՆԿԱՐԱԶԱՐԴՄԱՆ ՊԱՏԿԵՐԱԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ՈՃԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Զեկուցումը նվիրված է պատմական Սյունյաց աշխարհի Արևիք, Գողթն և Երնջակ գավառների՝ 17–19-րդ դդ. մի շարք եկեղեցիների (Մեղրիի Ս. Հովհաննես և Ս. Աստվածածին, Ագուլիսի Ս. Թովմա և Ս. Քրիստափոր, Աբրակունիսի Ս. Կարապետ ևն) ներքին հարդարանքին: Ուսումնասիրության նպատակն է՝ զարգացած միջնադարի եկեղեցիների որմնազարդման ավանդույթի հենքի վրա համեմատական վերլուծության միջոցով քննել տարածաշրջանի եկեղեցիների նկարազարդման պատկերագրական, թեմատիկ և ոճական առանձնահատկությունները, որոնցում դրսևորվում են դարաշրջանի հոգևոր և գեղարվեստական

ընկալումներն ու պատկերացումները:

Եկեղեցիների հարդարանքում մեծ տեղ զբաղեցնող զարդանկարների ուսումնասիրության միջոցով ներկայացվում են ոճական այն յուրահատկությունները, որոնք բնորոշ են վերոհիշյալ եկեղեցիների որմնանկարչությանը և ընդհանուր եզրեր ունեն Նոր Զնուլայի հայկական եկեղեցիների ու ձեռագիր մատյանների նկարազարդումների հետ: Դիտարկվում են գեղարվեստական նոր արտահայտչատեսակների վրա Արևելքի, մասնավորապես պարսից մշակույթի հետ դարավոր ու սերտ շփումների ազդեցությունները, որի արդյունքում ձևավորվել է ինքնատիպ նկարագիր ունեցող և հատկապես այդ տարածաշրջանին բնորոշ արվեստ:

Кнарик Аветисян

к. и. н., ГАХА

ИКОНОГРАФИЧЕСКИЕ И СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РОСПИСИ ЦЕРКВЕЙ МЕГРИ И РЕГИОНА

Доклад посвящен внутреннему убранству некоторых церквей 17–19вв. из провинций Аревик, Гохтн и Ернджак исторического региона Сюник (церкви Св. Иоанна и Св. Богородицы в Мегри, Св. Фомы и Св. Христофора в Агулисе, Св. Карапета в Абракунисе и т.д.). Целью работы является, путем сравнительного анализа, исследовать на основе традиций церковной росписи позднего средневековья иконографические, тематические и стилистические особенности фресковой живописи церквей региона, в которых проявляются духовные и художественные воззрения и восприятия названной эпохи.

В убранстве церквей большая роль отводится орнаменту, изучение которого проливает свет на те стилистические особенности, которые присущи фресковой живописи вышеназванных церквей и имеет общие черты с убранством армянских церквей и миниатюрной живописи Новой Джульфы. Исследуется влияние Востока, в частности персидской культуры, с которой были вековые и тесные контакты, на становление новых художественных средств выразительности. В результате чего формируется самобытное и присущее именно данному региону искусство.

Дмитрий Баранов

к.и.н., РЭМ

«ДОМСТИКАЦИЯ» ТЕРРИТОРИИ: КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ НАХИЧЕВАНИ В НАРРАТИВАХ МЕСТНОГО АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ

В докладе предлагается анализ нарративов, записанных в ходе полевой работы у нахичеванских азербайджанцев в 2021–2023 гг. Для решения этих задач были проведены полевые исследования как «на месте», то есть, в самой Нахичевани, включающие в себя беседы с местным населением, наблюдение и посещения местных святынь, так и интервьюирование уроженцев Нахичевани, проживающих за ее пределами. Таким образом, данное этнографическое поле отличается внутренней неоднородностью – сочетание «локальности» (в географическом смысле) поля с его «детерриториальностью».

В целом, материалы интервьюирования позволяют наметить общие контуры «карты памяти» нахичеванских азербайджанцев. Одной из черт этой карты является ее несамодостаточность, зависимость от альтернативных исторических дискурсов (армянского и курдского). Это проявляется, прежде всего, в ведении постоянного, зачастую имеющего латентный характер, спора с конкурирующими историческими нарративами. Эти дискурсы не просто связаны друг с другом – взаимодействуя через взаимные «ссылки» и «цитирование» они конституируют друг друга. Каждый из них всегда «имеет в виду» другого, оспаривая друг друга, поразному интерпретируя общую историю и повседневные практики, поразному выстраивая и пересобирая факты согласно своей памяти или воображению.

Так, например, в рассказах наших информантов постоянно встречается мотив оспаривания представлений об «армянской истории» региона. Озвученные в интервью азербайджанские исторические нарративы характеризуются выраженным стремлением к «детерриториализации» и «омоложению» культурного наследия нахичеванских армян. Иными словами, армянское население рассматривается как пришлое, как «мигранты». Параллельно существует и другая версия истории региона, не исключаяю-

щая древность проживания здесь армянского населения. В этом случае говорят об общих предках азербайджанцев и армян, разделение которых произошло в результате исламизации и христианизации.

Также, общей тенденцией является переинтерпретация многочисленных памятников армянского присутствия, в том числе, храмов и кладбищ как свидетельства албанской, а не армянской традиции.

Большинство рассказов о прошлом отсылают к авторитетным источникам – местным ученым и представителям властей. То есть, любой экскурс в прошлое был опосредован дискурсом письменной культуры, усвоенной не в ходе неформального общения с непосредственным окружением, а при помощи формализованного обучения и самообразования. Но даже в этом случае, другие, неазербайджанские версии осмысления истории и культурного наследия региона вносят свой, во многом существенный вклад в формирование доминирующего азербайджанского дискурса.

Dmitry Baranov

PhD, REM

THE 'DOMESTICATION' OF THE TERRITORY: THE CULTURAL HERITAGE OF NAKHICHEVAN IN THE NARRATIVES OF THE LOCAL AZERBAIJANIS

Narratives recorded during fieldwork among Nakhichevan Azerbaijanis in 2021–2023 are analyzed in the report. Field research was conducted in Nakhichevan itself, including conversations with the local population, observations, and visits to local shrines, as well as interviews with natives of Nakhichevan living outside its borders. The ethnographic field is characterized by its internal heterogeneity, which combines its geographic locality and deterritoriality.

The interview materials make it possible to outline the general contours of the 'memory map' of Nakhichevan Azerbaijanis. This map is characterized by its inability to stand on its own and its dependence on alternative historical narratives (Armenian and Kurdish). The ongoing, often latent, dispute with competing historical narratives is the first indication of this. These discourses

are not just connected; they interact through mutual links and citations and constitute each other.

Each of them always 'has in mind' the other, challenging each other, interpreting common history and everyday practices differently, and constructing and reassembling facts differently according to their memory or imagination.

The 'Armenian history' of the region is constantly challenged in the stories told by our informants. The interviews shed light on the desire of Azerbaijanis to deterritorialize and rejuvenate the cultural heritage of Nakhichevan Armenians.

In other words, the Armenian population is considered newcomers or migrants. In parallel, there is another version of the history of the region that does not exclude the ancient Armenian population that has lived here. They discuss the common ancestors of Azerbaijanis and Armenians, which were separated due to Islamization and Christianization.

Also, the general trend is to reinterpret numerous monuments of the Armenian presence, including temples and cemeteries, as evidence of Albanian, rather than Armenian, tradition.

The majority of stories about the past are based on authoritative sources like local scientists and government officials. The past was explored through written culture discourse, not through informal communication with the immediate environment, but through formalized training and self-education. But even in this case, other, non-Azerbaijani versions of understanding the history and cultural heritage of the region make their own, in many ways, significant contribution to the formation of the dominant Azerbaijani discourse.

РЕЛИГИОЗНЫЕ ПРАЗДНИКИ И СВЯТЫЕ МЕСТА АРМЯН ГОХТНА В ПОЗДНЕСОВЕТСКИЙ ПЕРИОД

В докладе речь пойдет о существовавших в 1950–1980-е гг. святых местах и религиозных календарных праздниках армян историко-этнографической области Гохтн (современный Ордубадский район Нахичеванской Автономной Республики). Эти явления тесно связаны между собой и не могут существовать друг без друга. Сообщение базируется на полевых материалах, собранных вместе с Юлией Андреевой в рамках совместного с армянской стороной проекта, посвященного изучению сакрального пространства Нахичевани (поддержан РФФИ и КН РА № 20-59-05013, руководитель с российской стороны — Дмитрий Баранов, с армянской — Торк Далалян). У армян, уроженцев Нахичеванской АССР, было взято 44 биографических интервью в 2021–2023 гг. в Армении (г. Ереван, сс. Гохтаник и Эрмон Вайоцдзорского района) и России (г. Краснодар, Москва, Санкт-Петербург). Из них 28 – у армян Гохтна (прежде всего из сс. Парака и Бист).

Рассказывая о праздниках, собеседники не противопоставляли советские гражданские и церковные даты — в одном ряду перечислялись Новый год, Трендез, 23 февраля, 8 марта, Затик (Пасха), Маёвка, День Победы, Вардавар (Преображение Господне), 7 ноября.

Рождество в Параке большинство не отмечало. Напротив, все жители Биста его праздновали и на следующий день ходили на кладбище. По канону, Рождеству предшествует пост, но о нем, как и о других постах, нам не рассказывали.

Согласно нашим материалам во всех селах Гохтна праздновали Трендез. Дети обходили соседские дома, через отверстие в центре крыши опускали мешок и требовали угощения для Хыдыра (Хызыра). Имя этого почитаемого в мусульманской среде святого в переводе на азербайджанский язык заместило имя Св. Саркиса. В этот день также прыгали через костры.

В Бисте Затик праздновали в третье воскресенье апреля, ставили свечи в находящемся в километре от села Кармир ванке, на следующий день

посещали кладбище. В Параке красили яйца и ходили кладбище на первомайские выходные.

В третье воскресенье июля отмечали Вардавар. Все друг друга обливали водой. К празднику у жителей Параки, Биста, Алахи и Насирваза было приурочено паломничество к святому месту Сари Сурб Ншан, расположенному рядом с вершиной г. Капутджух (3900 м) на границе Ордубадского района Нахичеванской Автономной Республики и Сюникской области Республики Армения. В этот день делали жертвоприношение матах.

Во второе воскресенье сентября в Бисте отмечали Сурб Хач: посещали кладбище, а потом устраивали застолье (прежде всего у тех, у кого в текущем году были умершие). В этот день готовили хорови плав из козленка и крупы ачар.

Антирелигиозная пропаганда советского времени сказалась на изменении и, в целом, упрощении обрядности церковных праздников. Создается впечатление, что в Параке по сравнению с Бистом обрядность религиозных праздников была более редуцированной. Чтобы судить о других селах Гохтна материала у нас недостаточно, но те свидетельства, которые есть, указывают на сходство ситуации с Паракой.

В каждом селе Гохтна были свои сакральные локусы. Для сс. Парка, Бист, Алахи, Насирваз (отчасти также Рамис, Аза, Дер и Цгна) удалось зафиксировать свой набор почитаемых мест. Церкви в центре села были превращены в склады, поэтому основным местом для осуществления религиозных потребностей были святые места, находящиеся на периферии поселений или на небольшом от них расстоянии.

Наши собеседники наравне с обозначающим церковь термином екехеци употребляли слово жам. Часовни называли термином ванк (один из информантов объяснил, что ванк – постройка, где не служит священник), слово матур совсем не использовали. Употребляли также термины сурб и хач.

В настоящий время неизвестно, сохранилось ли хоть что-то из армянских святынь. Санкционированное властями Азербайджана разрушение армянских памятников в Нахичевани — сквозной мотив, проходящий во всех интервью. Их исчезновение, устанавливаемое нашими информантами по гугл-картам, рассматривается как уничтожение свидетельств армянского присутствия в Нахичевани.

Evgenia Gulyaeva

REM

RELIGIOUS HOLIDAYS AND HOLY PLACES OF THE ARMENIANS OF GOGHTN IN THE LATE SOVIET PERIOD

The report is devoted to the Armenian holy places and religious holidays in the historical region of Goghtn (modern Ordubad region of the Nakhchivan Autonomous Republic) from the 1950s to 1980s. Both of these phenomena are interconnected and cannot exist without each other.

The talk is based on field materials collected with Yulia Andreeva as part of a joint project with the Armenian side dedicated to the study of the sacred spaces of Nakhichevan (the reported study was funded by RFBR and SC RA, project number 20-59-05013, head from the Russian side – Dmitry Baranov, from the Armenian side – Tork Dalalyan). 44 biographical interviews were taken from Armenians born in the Nakhichevan Autonomous Soviet Socialist Republic in 2021–2023 in Armenia (Yerevan, Goghtanik, and Hermon villages of Vayots Dzor Province) and Russia (Krasnodar, Moscow, St. Petersburg). Of these, 28 are among the Armenians of Goghtn (primarily from the villages of Paraka and Bist).

When talking about holidays, the interlocutors did not contrast Soviet civil and church dates – New Year, Trendez, February 23, March 8, Zatik (Easter), May day (International Workers' Day), Victory Day, Vardavar (Transfiguration of the Lord), November 7 were listed in the same row.

Most people did not celebrate Christmas in Paraka. On the contrary, all the residents of Bist celebrated it and went to the cemetery the next day. According to the canon, fasting preceded Christmas, but nobody told us about it and also other fasts.

According to our materials, Trendez was celebrated in all the villages of Goghtn. Children went around neighboring houses, lowered a bag through a hole in the center of the roof, and demanded treats for Khidir (Khizir). The name of this saint, revered among Muslims, replaced the name of St. Sarkis in translation into Azeri. It was common to jump over fires on this day.

In Bist Easter was celebrated on the third Sunday of April. People lit candles in a holy place Karmir Vank located a kilometer from the village, and the

next day they visited the cemetery. In Paraka it was common to paint eggs and visit the cemetery on the 1st and 2d of May.

Vardavar was celebrated on the third Sunday of July. Everyone was pouring water on each other. To coincide with the holiday, the residents of Paraka, Bist, Alakhi, and Nasirvaz had a pilgrimage to the holy place of Sari Surb Nshan located near the peak of the mountain Kaputjugh (3900 m) on the border of the Ordubad region of the Nakhichevan Autonomous Republic and the Syunik region of the Republic of Armenia. Matagh sacrifices were made on this day.

On the second Sunday of September Exaltation of the Holy Cross (Surb Khach) was celebrated in Bist. People visited the cemetery and then held a feast (primarily in houses where somebody had died that year). On this day, people prepared khorovi plav from a goatling and farro.

Anti-religious propaganda of the Soviet era affected the change and, in general, simplification of the rituals of church holidays. It seems that in Paraka, compared to Bist, the rituals of religious holidays were reduced. We do not have enough material to judge other villages of Goghtn, but it seems that the situation was similar to Paraka.

Each village of Goghtn had its sacred places. We managed to record them for Parka, Bist, Alahi, Nasirvaz (partly also Ramis, Aza, Der, and Tsgna). Churches in the centers of the villages were turned into stocks. The main places for fulfilling religious needs were holy places located on the periphery of the settlements or at a short distance from them.

Our interlocutors used the word Zham along with the term Ekeghetsi meaning church. The chapels were called Vank (one of the informants explained that Vank is a building where the priest does not serve). The word Matur we haven't heard at all. Also, the terms Surb and Khach were used.

It is unknown whether any of the Armenian shrines have survived. The destruction of Armenian monuments in Nakhichevan, sanctioned by the Azerbaijani authorities, is a running theme in all the interviews. Their disappearance, established by our informants using Google Maps, considers the destruction of evidence of the Armenian presence in Nakhichvan.

Տորք Դալայյան

բ.գ.թ., ՀԱԻ

Գևորգ Գյուլումյան

ՀԱԻ

**ՀԱԻ ԱՐԽԻՎՈՒՄ ՊԱՀՎՈՂ՝ ԱՐԵՒԻՔ
ԳԱՎԱՌԻՆ ՎԵՐԱԲԵՐՈՂ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ
ԵՒ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԵՐԸ**

ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արխիվում պահվում են պատմական Սյունիք երկրամասին վերաբերող բազմաթիվ ազգագրական և բանասիրական նյութեր, որոնց մեջ փոքր թիվ են կազմում նաև Մեղրու տարածաշրջանին (Արևիք գավառ) վերաբերող գրառումերը: Վերջինները հիմնականում երեք բանահավաքների՝ Լևոն Դանիելյանի, Զարեհ Տեր-Մինասյանի և Վիկտոր Վարդանյանի գրառումներն են: Սրանցից միայն երկրորդի նյութերն են մասամբ հրատարակվել: Սույն զեկուցմամբ առաջին անգամ նշված երեք բանահավաքների գրառումներն ամբողջապես դրվում են գիտական շրջանառության մեջ, տրվում են դրանց համառոտ նկարագրությունը, տիպաբանական և բովանդակային կառուցվածքը:

Առաջին թղթապանակը, որի հեղինակը Լ. Դանիելյանն է (224 էջ), ունի գլխավորապես աղբյուրագիտական և ազգագրական բովանդակություն: Այս նյութերը գրառվել են 1937–1958 թվականներին, իսկ 1969 թ. ներկայացվել են ՀԽՍՀ ԳԱ Պատմության ինստիտուտ՝ ակադեմիկոսներ Սուրեն Երեմյանի և Ծատուր Աղայանի քննությանը: Նյութերը հեղինակի կողմից բաժանված են երկու մասի. առաջինը (1937 թ., 75 էջ), որ վերաբերում է Մեղրու տարածաշրջանի պատմական աշխարհագրությանը, բնակլիմայական պայմաններին, տնտեսական պաշարներին, քաղված է հիմնականում պատմական աղբյուրներից և պաշտոնական փաստաթղթերից: Երկրորդ մասը (1958 թ., 149 էջ) վերնագրված է «Հասարակական շարժումը հայ գյուղում (Մեղրիում)» և վերաբերում է 1880-ականների սկզբից մինչև խորհրդային կարգերի հաստատումը: Լ. Դանիելյանը բավական մանրամասն նկարագրում է գավառի սոցիալ-տնտեսական վիճակը, նիստուկացը, ազգաբնակչության կազմն ու զբաղմունքները:

Հաջորդ՝ Զ. Տեր-Մինասյանի թղթապանակը (243 էջ) բաղկացած է 12

բանահյուսական նմուշից, որոնք բանահավաքը կոչում է «հեքիաթներ»։ Սրանցից 8-ը տեղ են գտել Արտաշես Նազիսյանի և Միքայել Առաքելյանի կազմած և 1979 թ. լույս տեսած «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ» բազմահատորյակի 7-րդ հատորում՝ «Մեղրի» բաժնում, իսկ մնացած 4-ը մնացել են անտիպ։ Այս նյութերը գրի են առնվել 1963–1964 թթ. Երևանում՝ հիշողությամբ, տասնամյակներ առաջ Մեղրիում պատմված հեքիաթներից։ Զ. Տեր-Մինասյանի թղթապանակում առկա են նաև որոշ նյութեր Մեղրու շրջանի բնակիչների, նրանց նիստուկացի մասին։

Վերջին՝ Վ. Վարդանյանի թղթապանակը (50 էջ) վերնագրված է «Մեղրու շրջանի ֆոլկլորը» և թվագրված է 1969 թ., թեև այն բաղկացած է տարբեր տարիներին Մեղրու շրջանում և դրանից դուրս հավաքած 33 բանահյուսական նմուշից, որոնք հիմնականում կենցաղապատմ և զվարճապատում գրույցներ են։

Չնայած նշված երեք թղթապանակների ոչ այնքան մեծ ծավալին, դրանք որոշակի չափով լույս են սփռում Արևիքի ազգագրության, ժողովրդական մտածողության և դրա բանավոր դրսևորումների վրա։

Tork Dalalyan, PhD, IAE

Gevorg Gyulumyan, IAE

IAE ARCHIVES' FOLKLORIC AND ETHNOGRAPHIC MATERIALS CONCERNING THE REGION OF AREVIK

The archives of the Institute of Archaeology and Ethnography contains many ethnographic and folkloric materials related to the historical province of Syunik, among them a small number of records are related to the Meghri region (Arevik). The latter are mainly the fieldwork notes of three intellectuals: Levon Danielyan, Zareh Ter-Minasyan, and Victor Vardanyan. Of these, only the second one has been partially published. In our presentation, for the first time we shall entirely introduce the records of these three intellectuals into academic circulation by giving the brief description, typological structure and content of their materials.

The first folder authored by L. Danielyan (224 p.) has mainly source-based and ethnographic content. Its materials were recorded during 1937–1958 and

in 1969 were submitted to the examination of academicians Suren Yeremyan and Tsatur Aghayan at the Institute of History of the Armenian SSR Academy of Sciences. The materials are divided into two parts by the author. The first part (1937, 75 p.), which refers to the historical geography, climatic conditions, and economic resources of the Meghri region, is extracted mainly from historical sources and official documents. The second part (1958, 149 p.) is entitled “Social Movement in the Armenian Village (Meghri)” and covers the period from the beginning of the 1880’s to the establishment of Soviet rule. Levon Danielyan describes in sufficient detail the socio-economic situation of the region, the people’s life, the composition of the population and their occupations.

The next folder authored by Z. Ter-Minasyan (243 p.) consists of 12 folklore samples called “fairy tales” by himself: 8 of these were included in the “Meghri” section of “Armenian Folk Tales » series’ 7th volume compiled by Artashes Nazinyan and Mikayel Arakelyan and published in 1979, while the other 4 samples remained unpublished. These materials were recorded in 1963–1964 in Yerevan by recalling stories told decades ago in Meghri. In the folder by Z. Ter-Minasyan there are also some materials about the residents of Meghri region and their lifestyle.

The last folder which is authored by V. Vardanyan (50 p.) is entitled “Folklore of the Meghri region” and is dated 1969, although it consists of 33 folklore samples collected in different years in the Meghri region and outside: these are mainly everyday and humorous stories.

Although the volume of the three mentioned folders is not so large, they show to a certain extent the ethnography, folk thinking and its oral manifestations in Arevik region.

Տորք Դալայյան

բ.գ.թ, ՀԱԻ/ԼԻ

Դավիթ Դավթյան

ՀԱԻ

ԱՐԵՒԻՔԻ (ՄԵՂՐՈՒ ՇՐՋԱՆԻ)

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԸ/ԳՅՈՒՂԱՆՈՒՆՆԵՐԸ.

ԱՂԲՅՈՒՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ԵՒ ԼԵԶՎԱԿԱՆ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

Արևիքը Մեծ Հայքի 9-րդ աշխարհի՝ Սյունիքի ամենահարավային գավառն էր, որն առաջին անգամ հիշատակվում է «Աշխարհացոյց» երկում (5-7-րդ դդ.): Հետազոտողների մեծ մասն ընդունում է Ղ. Ալիշանի կարծիքը, որ Արևիքի տարածքը սկզբնապես Վասպուրականի Գողթն գավառի մաս է կազմել, հետագայում անջատվել է նրանից և որպես ինքնուրույն գավառ ընդգրկվել Սյունիքի մեջ: Արևիք անվան ստուգաբանությունը նույնպես ցույց է տալիս, որ այն չունի ցեղանվանական ծագում և կազմության ձևով առավել մոտենում է միջնադարյան տեղանուններին, քան նախագրաբարյաններին: Ավելի ուշ Արևիքը տրոհվել է երկու գավառակի՝ հարավային Մեղրի/Մեղրոյ ձոր և հյուսիսային Դաշտոն/Գենվազ. այսօրվա Մեղրու շրջանի սահմանները, սակայն, մոտավորապես համընկնում են պատմական Արևիք գավառին:

Արևիքի (Մեղրու շրջանի) տեղանուն/գյուղանունները կարելի է բաժանել չորս խմբի.

1. առավել մեծ հավանականությամբ՝ վաղ միջնադարում կազմված անուններ, որոնք հստակ բացատրելի են գրաբարյան բառակազմական կաղապարներով՝ Մեղրի, Լիճք, Կարճաւան/Կարճան, Կուրիս, Շրուանիձոր/Շվանիձոր, Վարդանաձոր/Վարդանիձոր, Տաղամայրի/Թաղամայրի, Տաշտուն ևն;
2. նախագրաբարյան անուններ, որոնց ստուգաբանությունը բավական մութ է, մի քանիսի դեպքում հնարավոր են մարական արմատներով կազմություններ՝ Գենվազ, Մալունու/Մալվուլան/Մալև, Լեհվազ, Վահրավար, Տեհի/Թեյ;
3. նոր ժամանակների հայակազմ անուններ՝ Ագարակ, Այգեձոր, Թխկուտ, Կալեր, Նոնաձոր, Վանք;
4. անհայտ ծագման անուններ, որոնք հին աղբյուրներում վկայված

չեն՝ Ալվանք, Գուդեմնիս/Գիդեմնաս, Էրնաձոր, Փուշկագ:

Զեկուցման մեջ փորձ է արվում համապարփակ աղբյուրագիտական վերլուծության ենթարկելու նշված չորս խմբերի տեղանուն/գյուղանունները՝ թե՛ պատմագիտական, թե՛ լեզվաբանական տեսանկյուններից, համեմատելով դրանք նաև Տաթևի վանքին հարկատու գյուղերի անունների հետ:

Tork Dalalyan

PhD, IAE/IL

Davit Davtyan

IAE

TOPONYMS/VILLAGE NAMES OF AREVIK (MEGHRI DISTRICT): REMARKS ON HISTORICAL SOURCES AND LINGUISTICS

The southernmost region of Syunik, the 9th province of the Kingdom of Greater Armenia, was called Arevik and mentioned for the first time in “Ashkharhatsuyts” (Armenian Geography) of 5th–7th centuries. Most of researchers accept Ghevond Alishan’s opinion that Arevik’s territory was originally a part of Goghtn region of Vaspurakan, later separated from it and included in Syunik as a distinct region. The etymology of the name Arewik՝ also shows that it has not come from an ethnonym, moreover from the point of view of its composition it is closer to the medieval toponyms than to the Pre-Classical Armenian ones. Later on Arevik was divided into two districts: southern one called Meghri/Meghro-dzor and northern one called Dashton/Genvaz. However, the boundaries of today’s Meghri region roughly coincide with the historical Arevik region.

Arevik (Meghri region) toponyms/village names can be divided into four groups:

1. Names probably composed in the early Middle Ages, which can be clearly explained by Grabar (Classical Armenian) word-formation patterns, such as Meghri, Lichk, Karchawan/Karchevan, Kuris, Shrwanidzor/Shvanidzor, Vardanadzor/Vardanidzor, Taghamayri/T`aghamayri, Tashtun, etc.;

2. Pre-Classical Armenian names with a rather obscure etymology, in some cases it is possible to suggest Median formations, such as Genvaz, Malunu/Malvolan/Malev, Lehvaz, Vahravav, Tehi/Tei;
3. Modern Armenian names such as Agarak, Aygedzor, Tkhkut, Kaler, Nrnadzor, Vank;
4. Names of unknown origin, which are not attested in ancient sources, such as Alvank, Gudemis/Gidemnas, Ernadzor, Pushkag.

Our presentation aims to comprehensively analyze the toponyms/village names of the mentioned four groups from both historical and linguistic perspectives, comparing them with the list of villages paying taxes to Tathev Monastery.

Դավիթ Դավթյան

ՀԱԻԵՄԿ

Դավիթ Նահապետյան

ՃՇՀԱՀ

2021–2023 ԹԹ. ԻՐԱԿԱՆԱՑՎԱԾ՝

«ՄԵՂՐՈՒ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԻ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՄԻՐՈՒԹՅՈՒՆ» ԾՐԱԳՐԻ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ

Մեծ Հայքի Սյունիք աշխարհի Արևիք գավառը հարուստ է պատմահնագիտական և ճարտարապետական հուշարձաններով, որոնցից շատերը չնայած դարերի ընթացքում բազմիցս ավերվել են բնության արհավիրքների ու պատերազմների հետևանքով, սակայն կրկին վերականգնվել են՝ հասնելով մեր օրերը: Դա է պատճառը, որ տարածաշրջանի պատմաճարտարապետական հուշարձանների ճնշող մեծամասնությունը մեզ է հասել հիմնովին վերակառուցված՝ այն էլ հիմնականում 17–18-րդ դարերում:

Մեղրու տարածաշրջանի հուշարձաններն աչքի են ընկնում բազմազանությամբ. այստեղ կարելի է հանդիպել պաշտամունքային, պաշտպանական, տնտեսական, բնակելի, ինժեներական բազմաթիվ կառույցներ, ուշ միջնադարի հետաքրքրական որմնանկարներ ու խորհրդային շրջանի մոնումենտալ ու մեմորիալ կառույցներ:

«Երկիր և մշակոյթ» կազմակերպության կողմից իրականացվող գիտական այս ուսումնասիրությունը նախատեսում է Մեղրու տարածաշրջանում առկա հուշարձանների ամբողջական ուսումնասիրություն, որը նպատակ ունի վերհանելու և հետազոտելու հետևյալ թեմաները.

1. Պաշտամունքային կառույցներ: Յուրահատուկ են տարածաշրջանի հատուկենտ գմբեթավոր կառույցները (Մեղրու վանք, Մեղրու Մեծ թաղի և Տաշտունի եկեղեցիներ), որմնամույթերով թաղածածկ հորինվածքի եկեղեցիները (Վահրավարի Կարմրավանք, Զվարավանք, Ագարակի Ամենափրկիչ և Ակնցավեր, Թխկուտի, Գուդեմնիսի, Կուրիսի, Լիճքի, Վանքի, Կալերի, Ափկեսի, Թոսի, Վերին Մալևի եկեղեցիները): Որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև տարածաշրջանում հանդիպող մուսուլմանական սրբավայրերը կամ «փիրերը» (Բողաքար, Լեհվազ, Շվանիձոր):
2. Պաշտպանական կառույցներ-ամրաշինական կառույցներ: Բարձրադիր վայրերում, ժայռերի գագաթներին բնականից պաշտպանված տեղանքներում կառուցված ամրոցները (Մեղրու բերդը՝ իր 6 աշտարակներով, Կաքավաբերդ, Բերդին քար, Տերտերասար, Մալևի ու Կարճևանի ամրոցներ) կարևոր դերակատարում են ունեցել շրջակայքի բնակչության պաշտպանության և կարևոր նշանակություն ունեցող ճանապարհների վերահսկողության առումով:
3. Հնագիտական հուշարձաններ: Բավական մեծ թիվ են կազմում տարածաշրջանի հնավայրերը (Աղավաճաձոր, Ափկես, Թոս, Իքիս, Վերին Մանլև, Հին Լեհվազ, Զվար, Մնաշու, Թողուտ, Վերին Շեն, Փուշկազ, Լսիավանք, Ռոմելանց են), դրանցում առկա հնագիտական այլ հուշարձանները՝ մեգալիթյան կառույցներ, դամբանադաշտեր, գերեզմանոցներ են, որոնք ներկայացնում են հատկապես միջնադարյան շրջանի գավառի ակտիվ գործունեությունն ու մարդաշատ լինելը:
4. Արտադրական-տնտեսական և ինժեներական կառույցներ: Որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև տնտեսական նշանակության կառույցները՝ ջրաղացները (Կարճևան, Վահրավար, Լեհվազ, Լիճք, Տաշտուն), հնձանները (Կարճևան, Շվանիձոր), քյահրեզները (Մեղրի, Շվանիձոր), ինչպես նաև Մեղրու տարածաշրջանի միջնադարյան ինժեներական կառույցները՝ կամուրջները

(Տաշտուն, Լիճք, Վանք, Վարդանիճոր, Վերիշեն): Ինժեներական մտքի դրսևորման փայլուն և արժեքավոր կոթողներից են նաև 17-րդ դարում կառուցված Շվանիճորի ջրանցույցը և Կարճևանի 25 կմ-ոց ջրանցքը:

5. Բնակելի ժողովրդական տներ և օժանդակ կառույցներ: Հայ ժողովրդական ճարտարապետության լավագույն կառույցներից են՝ Մեղրու տարածաշրջանի բնակելի տները, հատկապես կենտրոն Մեղրիի Մեծ և Փոքր թաղերի 19–20-րդ դարասկզբին կառուցված քաղաքատիպ բնակելի շենքերը: Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում Շվանիճոր, Գումերանց, Կուրիս, Գուղեմնիս գյուղերի բնակելի տները, որոնք իրենց խիտ կառուցապատմամբ՝ ներկայացնում են ժողովրդական ճարտարապետության և ազգագրական բացօթյա առանձին թաղամաս-թանգարաններ:
6. Խորհրդային և ետխորհրդային շրջանի հուշարձաններ: Յուրօրինակ հուշագրային և ազգագրական հետաքրքրություն են ներկայացնում ետպատերազմյան շրջանում տարածաշրջանի գրեթե բոլոր գյուղերում կառուցված հուշաղբյուրներն ու հուշարձանները, որոնք առանձնանում են իրենց նույնօրինակությամբ ու ներդաշնակությամբ:

Давит Давтян

ИАЭ, ОСК

Давит Наатакян

ШЦАИ

РЕЗУЛЬТАТЫ ПРОЕКТА «ИЗУЧЕНИЕ ПАМЯТНИКОВ МЕГРИНСКОГО РЕГИОНА», РЕАЛИЗОВАННОГО В 2021–2023 ГГ.

Область Аревик провинции (ашхар) Сюник Великой Армении богата историческими, археологическими и архитектурными памятниками. многие из которых, несмотря на неоднократные разрушение в результате стихийных бедствий и войн на протяжении веков, они были восстановлены и сохранены до наших дней. Вот почему подавляющее большинство историко-архитектурных памятников региона дошли до нас в тщательно рес-

таврированным, и в преимущественно 17-18 вв. Памятники региона Мегри выделяются своим разнообразием. Здесь можно встретить множество культовых, оборонительных, хозяйственных, жилых, инженерных сооружений, поздних интересные фрески средневековья и монументально-мемориальные сооружения советского периода.

Это научное исследование, проведенное организацией «Земля и Культура», дает полное исследование существующих памятников региона Мегри целью которого является выявление и изучить следующие темы:

1. Сакральные сооружения. Особо уникальны купольные сооружения региона (монастырь Мегри, церкви Мегри Мец Таг и Таштун), зальные сводчатые церкви с каменной кладкой (Вахравари Кармраванк, Звараванк, Агараки Аменапркичи и Акнцавер, Тхкути, Гудемниси, Курис, Лички, Ванки, Калери, Церкви Апкеси, Тоси, Верин Малев). Также особый интерес представляют найденные в этом регионе исламские святыни или так называемые Пыры (Богакар, Лехваз, Шванидзор).
2. Оборонительные сооружения-крепости. На возвышенностях, и на вершинах естественно защищённых скалистых холмах (крепость Мегри с 6-ю башнями, Какаваберд, Бердин Кар, Крепости Тертерасар, Малев и Карчеван) сыграли важную роль в защите окружающего населения. Они имеют решающее значение и с точки зрения контроля дорог и инфраструктуры.
3. Археологические памятники. В регионе довольно большое количество древних памятников (Агавандзор, Апкес, Тос, Икис, Верин Малев, Хин Лехваз, Звар, Мнашу, Хегут, Верин Шен, Пушкаг, Лсаванк, Ромелантс и др.), и другие существующие археологические памятники – мегалитические сооружения, могильники, кладбища и т.п., которые символизируют активную деятельность и многолюдность провинции, особенно в период средневековья.
4. Производственно-экономические и инженерные структуры. Представляет определенный интерес производственно-экономические постройки, как мельницы (Карчеван, Вахравар, Лехваз, Личк, Таштун), гумна (Карчеван, Шванидзор), Кяхрезы (Мегри, Шванидзор), а также средневековые инженерия постройки региона Мегри: мосты

(Таштун, Личк, Ванк, Варданидзор). Блестящие и ценные памятники, которые демонстрируют высший уровень инженерной мысли Среди памятников, это канал (акведук) в Шванидзоре построенный в 17 веке, и Карчеванский канал длиной 25 км.

5. Жилые народные дома и вспомогательные постройки. Лучшее из армянской народной архитектуры. среди построек – жилые дома Мегринского района, особенно 19–20-го вв. Большого и Малого кварталов центра города Мегри, городские жилые дома, построенные в начале века. Шванидзор, Гомеранц. Плотно застроенные жилые дома сел Курис, Гудемнис представляют собой народные теорчесво региона-музеи архитектуры и этнографии под открытым небом.
6. Памятники советского и постсоветского периода. Представляют уникальный мемориальный и этнографический интерес. Представлены мемориальные источники, построенные практически во всех селах области в послевоенный период и памятники, отличающиеся сходством и гармонией.

Իզոր Դորֆման-Լազարև

Ֆրանսիա/Բուլղարիա, ք.գ.դ., ՍՀԱԼՄԿ

1921 ԹՎԱԿԱՆԻ ՄՈՍԿՎԱՅԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԸ ԵՒ ՆԱԽԻՋԵԻԱՆԻ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԲՈՆՆԱԶՏՈՒՄԸ

1921 թվականի Մոսկվայի պայմանագիրը նախատեսում էր, որ Նախիջևանի շրջանը «կկազմի ինքնավար տարածք՝ Ադրբեջանի հովանու ներքո, այն պայմանով, որ Ադրբեջանը չի զիջի այս հովհանավորությունը որևէ երրորդ պետության (հոդված 3): Կարևոր է, որ համաձայնագրի համաձայն՝ «Ռուսաստանը պարտավորվում է ձեռնարկել Անդրկովկասյան հանրապետությունների հետ կապված միջոցներ, որոնք անհրաժեշտ են այդ հանրապետությունների կողմից սույն պայմանագրի այն հոդվածների ճանաչման համար, որոնք ուղղակիորեն վերաբերում են նրանց» (հոդված 15): Պայմանագիրը նաև պարտավորեցրեց Ռուսաստանին

երաշխավորել, որ այդ «պրոտեկտորատը» ապագայում երբեք չի կարող օտարվել Ադրբեջանից «որևէ երրորդ պետության կողմից» (հոդված 3), սա, ըստ էության, վերաբերում էր Հայաստանին: Վերջին երկու պայմանների շտրիիվ թուրքիան ապահովեց իր դերը ներխորհրդային քաղաքականության մեջ, որը ուժի մեջ կմնար 1922 թվականին ԽՍՀՄ-ի հիմնադրումից հետո՝ երկիր, որի արտաքին սահմանները փակ մնացին գրեթե յոթ տասնամյակ:

Կարսի պայմանագրում (1921թ.) կրկնվեց այն կետը, որով նախատեսվում էր, որ Նախիջևանի շրջանը պետք է «կազմի ինքնավար տարածք՝ Ադրբեջանի հովանու ներքո»: Այսուհետ Ադրբեջանի և Հայաստանի Հանրապետությունների հարաբերությունները երբեք չեղան սուկ խորհրդային պետության ներքին գործերի խնդիր. Թուրքիան միշտ ներկա գտնվեց այդ հարաբերությունների ենթատեքստում: Հենց այս պայմաններով Նախիջևանը ԽՍՀՄ-ում ձեռք բերեց որոշակի կարգավիճակ՝ ոչ միայն ԽՍՀՄ վարչական միավորի, այլև տարածքի, որն ընկած է «Ադրբեջանի և Թուրքիայի միջև»:

Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության տարածքը հայտարարվեց «սահմանային գոտի»՝ այդպիսով կտրուկ խոչընդոտելով նույնիսկ խորհրդային քաղաքացիների մուտքը: Այն «բացառիկ վիճակը», որ Մոսկվայի պայմանագրի արդյունքում շտրվել էր «Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետությանը» խորհրդային տարիներին, նպաստեց Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից նրա տարածքի աստիճանական էթնիկ և մշակութային զտմանը:

Igor Dorfmann-Lazarev

Dr. Habil., France/Bulgaria, SU COLC

THE MOSCOW TREATY OF 1921 AND THE CULTURAL CLEANSING OF NAKHICHEVAN

The Moscow Treaty of 1921 stipulated that the region of Nakhichevan would 'constitute an autonomous territory under the patronage of Azerbaijan and under the condition that Azerbaijan would not cede this protectorate to any third state (Article 3). Importantly, according to the agreement, 'Russia engages to undertake, in relation to the Transcaucasian Republics, measures

indispensable for the recognition by these Republics [...] of those articles of the present Treaty, which concern them directly' (Article 15). The Treaty furthermore engaged Russia to guarantee that this 'protectorate' may never be alienated from Azerbaijan in future 'by any third state' (Article 3), a term by which Armenia, obviously, was primarily intended. Thanks to the latter two conditions, Turkey secured for itself a role within internal Soviet politics, which would remain valid after the foundation of the USSR in 1922, i.e. in a country whose outer frontiers would remain hermetic for almost seven decades.

Indeed, the clause specifying that the region of Nakhichevan should 'constitute an autonomous territory under the patronage of Azerbaijan' would be reiterated in the triple agreement of Kars (1921). Thenceforth, the relationships between the Republics of Azerbaijan and Armenia would never be merely a matter of internal affairs of the Soviet state; Turkey would always be present there between the lines. It is under these premises that Nakhichevan acquired in the USSR a particular status, i.e. not merely that of an administrative unit of the USSR, but precisely a territory lying 'between Azerbaijan and Turkey'. The entire 'Autonomous Republic' of Nakhichevan would be declared as a 'border zone', thus drastically obstructing access to it even for Soviet citizens, most troublingly for those having relatives in Nakhichevan. A permanent 'state of exception', to which the 'Autonomous Republic of Nakhichevan' was submitted throughout the Soviet era as a result of the Moscow Treaty, facilitated the gradual ethnic and cultural cleansing of its territory by the Azerbaijani authorities.

Մարինե Խեմչյան

բ.գ.թ., ՀԱԻ

«ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐԻ ՀԵՏ ԱՄՈՒՄՆԱՑԱԾ ԱՂՋԻԿՆԵՐԸ» ՀԵՔԻԱԹԱԽՄԲԻ ՄՈՏԻՎՆԵՐԻ ԴՐՍԵԻՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՄԵՂՐԻԻ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԻ ՄԻ ՀՐԱՇԱՊԱՏՈՒՄ ՀԵՔԻԱԹՈՒՄ

Մեղրիի տարածաշրջանի բանահյուսական ժառանգության հրաշապատում հեքիաթները աչքի են ընկնում իրենց յուրօրինակությամբ, որոնց մեծ մասը համապատասխանում է Հանս-Յորգ Ութերի միջազգային դասակարգմամբ որոշակի հեքիաթային տիպերի: Ուսումնասիրության համար հիմք է ծառայել ՀԺՀ 7-րդ հատորում տպագրված՝ Մեղրիի տարածաշրջանի «Զումբրուտ դուշի նաղըլը» հեքիաթը, որը համապատասխանում է ATU 552 «Կենդանիների հետ ամուսնացած աղջիկները» տիպի հեքիաթներին:

Ուսումնասիրության առաջին մասում իրականացվում է Հայաստանի տարբեր տարածաշրջանների (Շիրակ, Այրարատ, Արցախ, Վասպուրական, Տավուշ, Բուլանըխ) նույնատիպ հեքիաթների համադրական վերլուծություն: Վեր են հանվում դրանց սյուժետային, կառուցվածքային նմանությունները և տարբերությունները, հերոսների գործառության նմանձնահատկությունները: Մեղրիի տարբերակում թագավորի աղջիկներն ամուսնանում են վագրի, առյուծի և արծվի հետ, Շիրակի տարբերակում («Թագավորի տղդի հեքիաթը»)՝ երեք-, յոթ- և տասգլխանի դևերի հետ, Այրարատի տարբերակներից մեկում («Բոչաղ Միրզան»)՝ գայլի, արջի, արծվի հետ, Արցախի տարբերակում («Թաքավերեն տղորցը հաքյաթը»)՝ վիշապի, առյուծի, հյուննի հետ, Վասպուրականի տարբերակներից մեկում («Անձը պողպատ»)՝ գայլի, արջի, Մմոյի հավքի հետ, Տավուշի տարբերակում («Մմոտ Դուշ ու Հասար դև»)՝ գայլի, արջի, Մմոտ դուշի հետ, Բուլանըխի տարբերակում («Թագավորի ջանավար փեսեք»)՝ գայլի, արջի, արծվի հետ: Տարբերակների մեծ մասում արքայզնը իր նպատակին հասնում է փեսաների օգնությամբ:

Ուսումնասիրության երկրորդ մասում քննության են առնվում այլ ժողովուրդների նույնատիպ հեքիաթները՝ վրացական («Հեքիաթ Դաշտային կույսի մասին»), քրդական («Երեքոտանի Սելը»), թուրքական

(«Մուլթանի ոսկե գնդիկներով կինը»), սլավոնական («Մարյա Միրնան», «Ֆյոդոր Տուգարինը և Գեղեցկուհի Անաստասիան»), իտալական («Բազե թագավորը, Եղջերու թագավորը և Դելֆին թագավորը»):

Մեղրիի, Հայաստանի մյուս տարածաշրջանների և այլ ժողովուրդների ուսումնասիրված հեքիաթների համադրությունը ցույց է տալիս, որ «Կենդանիների հետ ամուսնացած աղջիկները» հեքիաթախմբի մոտիվներն ամբողջությամբ կամ որոշ յուրօրինակ շեղումներով դրսևորված են յուրաքանչյուր քննության առնված հեքիաթում: Այդ շեղումները պայմանավորված են տարածաշրջանների աշխարհագրական դիրքով, բնակլիմայական պայմաններով, ազգաբնակչության կենցաղային առանձնահատկություններով և այլ գործոններով:

Марине Хемчян

к.ф.н, ИАЭ

ПРОЯВЛЕНИЯ МОТИВОВ ГРУППЫ СКАЗОК «НЕВЕСТА ЖИВОТНОГО» В ОДНОЙ ВОЛШЕБНОЙ СКАЗКЕ РЕГИОНА МЕГРИ

Волшебные сказки региона Мегри выделяются своей оригинальностью, большая часть которых соответствует определенным сказочным типам международной классификации Ганса-Йорга Утера. Основой для исследования служила вышедшая в VII томе «Армянских народных сказок» одна волшебная сказка региона Мегри («Сказка о птице Зумбрут»), которая относится к типу сказок АТУ 552 «Девушки, вышедшие замуж за животных».

В первой части исследования осуществляется сопоставительный анализ рассматриваемых однотипных сказок разных регионов Армении (Ширак, Айрарат, Арцах, Васпуракан, Тавуш, Буланых). Выявляются их сюжетные, структурные сходства и различия, функциональные особенности героев. В варианте региона Мегри принцессы выходят замуж за тигра, льва и орла, в ширакском варианте («Сказка о принце») – за трех, семи, десятиголовых дэвов, в одном из вариантов Айрарата («Ловкий Мирза») – за волка, медведя и орла, в арцахском варианте («Сказка о

принцах») – за вишапа, льва и плотника, в одном из вариантов Васпуракана («Стальное тело») – за волка, медведя и птицу Смой, в варианте Тавуша («Птица Смур и Хасар дэв») – за волка, медведя и птицу Смур, в варианте региона Буланых («Звери-зятья короля») – за волка, медведя и орла. В большинстве из вариантов принц достигает своей цели с помощью зятьев.

Во второй части исследования рассматриваются однотипные сказки других народов – грузинская («Сказка о Полевой деве»), курдская («Сэва Селинг»), турецкая («Султанша с золотыми шариками»), славянские («Марья Моревна», «Федор Тугарин и Анастасия Прекрасная», итальянская («Царь Сокол, царь Олень и царь Дельфин»).

Сопоставление исследованных сказок регионов Мегри, Армении и других народов показывает, что мотивы групп сказок «Девушки, вышедшие замуж за животных» полностью или некоторыми своеобразными отклонениями проявлены в каждой рассмотренной сказке. Эти отклонения обусловлены географическим положением регионов, природно-климатическими условиями, бытовыми особенностями народов и прочими факторами.

Նաիրա Հայրապետյան

ՊԱԹՊՄՊԾ

**ԴԱՎԻԹ ԲԵԿԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ՀԻՇԱՏԱԿՎԱԾ՝
ՄԵՂՐՈՒ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԻ ՏԵՂԱՎԱՅՐԵՐԸ ԵՒ
ԴՐԱՆՑ ՇՈՒՐՋ ԳՏՆՎՈՂ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ**

Սյունիքի ազատագրական պայքարի պատմության էջերում իր առանձնահատուկ դերն ունի 18-րդ դարի Մեղրին՝ իր պատմական բնակավայրերով: 1727 թ. Մեղրիի հաղթական ճակատամարտին և առհասարակ Սյունիքի բնակավայրերի ազատագրմանը մեղրեցիները մասնակցել են իրենց զինվորությամբ. Կալեր գյուղից զորավար Պապը՝ 700 մարտուժով, Մեղրի բերդից՝ տանուտեր Կոնստանդինը, Հովհաննեսը, Սարին, Առաքելը և ևս 400 զիվոր, Շվանիձոր գյուղից՝ զորավար Սարգիսը 200 զինվորով: Մեղրու պատերազմներն ընդգրկած բնակավայրերից ոչ բո-

լորն են, որ ունեն հիշողություն պարունակող հուշարձաններ (օրինակ՝ Լեհվազը, Տաշտունը կամ Վանքը)՝ գուցե մասամբ այն պատճառով, որ որոշները կրկին բնակեցվել են մուսուլմաններով և կամ լքվել են: Շատ բնակավայրեր ունեն չուսումնասիրված պատմական միջավայր, բայց՝ գրանցված և հաշվառված պատմական հուշարձաններ: Դավիթ Բեկի դարաշրջանի մասին է վկայում Մեղրու բերդը, որը թեև հիշատակվում է 10-րդ դարից, սակայն ժողովուրդն այն կոչում է Դավիթ Բեկի բուրջեր, Դավիթ Բեկի սղնախ: Նաև Մեղրու Մեծ թաղ, Փոքր թաղ, Մջաթաղ վարչաբաժանումների անվանումներն են այդ շրջանից գալիս: Իսկ Շվանիձորի վարչական տարածքում գտնվող Վերի Շեն գյուղատեղիում ժողովուրդը սրբացրել է մի վայր՝ այն կոչելով Սարգիս զորավարի դամբարան: Ընդհանրապես, Դավիթ Բեկի պատմության մեջ հիշատակվում են բնակավայրեր (Մեղրու բերդ, գյուղ Կալեր, Տաշտուն, Մանկև, Իքիս, Վանք, Երկդաստան, Շվանիձոր, Լեհվազ, Կարճևան, Բուղաքար, Արձանաքար, Սայպուն), որոնցից շատերն արդեն սոսկ գյուղատեղիներ են՝ բազմաթիվ հուշարձաններով. դրանք թվագրվում են թե՛ նախքան 18-րդ դարով և թե՛ 18-րդ դարով ու դրանից հետո: Ըստ էության, այդ հուշարձանները նշված գյուղերի պատմական անձնագրերն են, որոնք ունեն կենսագրություն, և որոնք պետք է պահպանել՝ սերունդներին փոխանցելու համար:

Naira Hayrapetyan

SPHECMR

MEGHRI REGION'S PLACES MENTIONED IN DAVID BECK'S HISTORY AND THE PRESENT-DAY MONUMENTS LOCATED AROUND THEM

18th century Meghri with its historic settlements has a special role in the history of Syunik's liberation struggle. The liberation of Syunik settlements and in 1727 the people of Meghri participated as a soldiers in the victorious battle of Meghri. Was among them commander Pap with 700 troops from Kaler village, fortress landlords Konstantin, Hovhannes, Sari, Arakel and 400 more soldiers from Meghri and commander Sargis with 200 soldiers from Shvanidzor village. Not all of the settlements involved in the Meghri wars have memorial monuments (such as Lehvaz, Tashtun, or Vank), perhaps in part because

some were repopulated by muslims or abandoned. Many settlements have an unexplored historical environment, but registered and listed historical monuments. David Bek's era is evidenced by the Meghri fortress, which, although it has been mentioned since the 10th century, the people call it David Bek's towers, David Bek's sghnakh (fortress). Also, the names Big Neighborhood, Small Neighborhood and Mjatagh of the Meghri administrative divisions come from that region. And in the village of Verishen in the administrative area of Shvanidzor, the people sanctified a place, calling it the tomb of the Sargis soldier. In general, David Bek's history mentions settlements (Meghri fortress, Kaler village, Tashtun, Manlev, Ikis, Vank, Yerkdastan, Shvanidzor, Lehvaz, Karchevan, Bughakar, Ardzanakar, Saipun), many of which are just villages with many monuments. they date from both the pre-18th century and the 18th century and beyond. Essentially, these monuments are the historical passports of the mentioned villages, which have a biography and which must be preserved to pass down to generations.

Անի Հարությունյան

անկախ հետազոտող

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՈՉՆՉԱՑՈՒՄԸ ՈՐՊԵՍ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՆՑԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ (ՕՐԻՆԱԿՆԵՐ ԳՈՂԹՆ ԳԱՎԱՌԻՑ)

Մշակութային ժառանգությունը ժողովուրդների ինքնության և քաղաքական ինքնավարության կարևորագույն մասն է, ինչպես նաև ամբողջ մարդկության մեծագույն նվաճումը: Պատմության ընթացքում մշակութային ժառանգությունը ենթարկվել է քաղաքական պատճառներով հարձակումների, ոչնչացումների ու փոխարկումների: Այն սույնիսկ օգտագործվել է որպես պատերազմի գործիք, վկայել է ցեղասպանության մտադրության մասին և նրաձեղ մարդկության դեմ հանցագործությունների միջոց:

Ի հավելումն միջազգային սովորութային իրավական արգելքներին՝ 20–21-րդ դարերի ընթացքում մի շարք միջազգային պայմանագրեր են

ընդունվել՝ հակաիրավական սահմանելով մշակութային արժեքների ոչնչացումը: Միջազգային և հիբրիդ դատարաններ դատավարություններ են իրականացրել մշակութային արժեքների ոչնչացման, վնասման և դրանց դեմ հարձակման համար պատասխանատու անձանց նկատմամբ: Այդպիսի ամենավերջին վճիռը կայացվել է 2016թ. Մալիի Թիմբուկտու քաղաքում մշակութային արժեքների ոչնչացումը որպես պատերազմական հանցագործության համատեքստում:

Ըստ ականատեսների վկայությունների, պատմաբան Արզամ Այվազյանի և «Կովկասի ժառանգության մշտադիտարկման» փորձագիտական հետազոտությունների՝ արձանագրվել է, որ 1997թ. ի վեր Նախիջևանում, այդ թվում՝ պատմական Գողթն (Օրդուբադ) գավառում, ոչնչացվել է հայկական մշակութային ժառանգություն: Որևէ տարբերություն չկա Նախիջևանի տարբեր շրջաններում հայկական մշակութային ժառանգության ոչնչացման մտադրության մասով: Ավելին, հայկական ժառանգության նկատմամբ Ադրբեջանի կողմից նույն պետական քաղաքականությունը կիրառվում է ինչպես Նախիջևանում, այնպես էլ Արցախում և անգամ Հայաստանում:

Սույն գեկուցումը վերլուծում է հենց այդ քաղաքականությունը, այն, թե արդյո՞ք հայ մշակութային ժառանգության դեմ Ադրբեջանի գործողությունները կարող են որակվել որպես միջազգային հանցագործություններ՝ հանգեցնելով անձանց միջազգային քրեական պատասխանատվության:

Մասնավորապես, Գողթն գավառի հայկական ժառանգության ոչնչացման օրինակով քննարկվում են հետևյալ հարցերը. արդյո՞ք հայ մշակութային ժառանգության ոչնչացումը կամ դրա վնասումը հանդիսանում է պատերազմական հանցագործություն՝ կապված զինված հակամարտության հետ. արդյո՞ք նման վարքագիծը կարող է որակվել որպես մարդկության դեմ ուղղված հանցագործություն՝ ակտ, որն ուղղված է քաղաքացիական բնակչության դեմ. արդյո՞ք հայ մշակութային ժառանգության դեմ հարձակումները հանդիսանում են հայ ժողովրդի դեմ ցեղասպանության տարր:

Վերջապես, կքննարկվեն պետության և անձի միջազգային քրեական

---

1 Caucasus Heritage Watch, SPECIAL REPORT #1, Silent Erasure: A Satellite Investigation of the Destruction of Armenian Cultural Heritage in Nakhchivan, Azerbaijan, p. 14.

պատասխանատվության ուղիները, կառաջարկվեն համագործակցության հնարավորություններ միջազգային դատարաններ, ինչպես նաև միջազգային հանցագործությունների համար համընդհանուր իրավասության հիման վրա ներպետական դատարաններ գործեր բերելու ուղղությամբ:

Ani Harutyunyan

International (criminal) law consultant

DESTRUCTION OF ARMENIAN HERITAGE
AS AN INTERNATIONAL CRIME
(EXAMPLES FROM GOGHTN REGION)

Cultural heritage is a crucial part of the identity and political autonomy of peoples, as well as a great achievement of the mankind as a whole. Throughout the history, cultural heritage has been subject to attacks, destruction and conversion due to political reasons and even made as a weapon of war, evidence of intent of genocide and a means of crimes against humanity.

In addition to the customary international prohibitions, throughout the 20th and 21st centuries, a number of international conventions were adopted outlawing destruction of cultural property. International and hybrid courts conducted trials against persons responsible for destruction, damage and attacks against cultural property. The most recent such judgement was issued in 2016 in the context of destruction of cultural property as a war crime in Timbuktu, Mali. According to eyewitness testimonies and expert research by historian Argam Ayvazyan and Caucasus Heritage Watch, it has been recorded that since 1997, the Armenian cultural heritage in Nakhijevan has been destroyed¹ including from the historical Goghtn (Ordubad) region. While there is no difference in the intent of destruction among different regions of Nakhijevan, there is a pattern of the state policy by Azerbaijan both in Nakhijevan, Artsakh and even Armenia towards the treatment of Armenian heritage.

The conference paper will analyse that pattern and whether the acts

---

1 ¹ Caucasus Heritage Watch, SPECIAL REPORT #1, Silent Erasure: A Satellite Investigation of the Destruction of Armenian Cultural Heritage in Nakhchivan, Azerbaijan, p. 14.

against the Armenian cultural heritage can be qualified as international crimes, leading to international criminal responsibility of individuals. More specifically, the following issues will be discussed with the example of the destruction of Armenian heritage of Goghtn region: whether the destruction or damage to the Armenian cultural heritage is a war crime, associated with the armed conflict; whether such conduct can be qualified as a crime against humanity, an act directed against civilian population; whether the attacks against the Armenian cultural heritage is an element in genocide against the Armenian people.

Finally, the avenues of state and individual criminal responsibility under international law will be discussed and cooperation possibilities will be suggested on bringing cases before international courts, and/or domestic courts based on universal jurisdiction for international crimes.

Արսեն Հարությունյան

պ. գ. թ., ՀԱԻ/ՄՄ

ՎԱՀՐԱՎԱՐԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆԸ ԻԲՐԵԻ ՄԵՂՐԵՑԻՆԵՐԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԻ ԽՈՐՀՐԴԱՆԻՇ ԵՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԿՋԲՆԱՂԲՅՈՒՐ (1322 թ.)

ՀՀ Մեղրիի տարածաշրջանը, որը պատմական Սյունյաց աշխարհի Արևիք գավառի մասն է, թերևս ամենաքիչն է արժանացել ուսումնասիրողների ուշադրությանը: Բավական է ասել, որ Մեղրիի և հարակից բնակավայրերի գրավոր ժառանգությունը ցայսօր համալիր ուսումնասիրության նյութ չի դարձել: Այս տեսանկյունից՝ սույն հետազոտության նպատակն այդ երկրամասի միջնադարյան պատմության ուշագրավ էջերից մեկը լուսաբանելն է:

Ուսումնասիրության խնդրո առարկան Վահրավար գյուղի երբեմնի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ անունով հայտնի եկեղեցու հովանու ներքո՝ 1322 թ. ընդօրինակված Ավետարանն է, որն այսօր Մաշտոցյան Մատենադարանի ձեռագրական հավաքածուում է (ՄՄ 7450): Տիրաւուն քահանայի պատվերով Հակոբ կրոնավորի գրչագրած Ավետարանը նկարագարող

է, ունի ինչպես գրչության, այնպես էլ հետագայում գրված հիշատակարաններ, որոնք ձեռագրի պատմության վավերագրերն են:

Քննության նյութ ենք դարձրել Ավետարանի գրչական ու մանրանկարչական արվեստը, տեղից տեղ փոխադրումը, կապը հնամենի գյուղի ու տեղի եկեղեցու հետ: Վահրավարի Ավետարանն այսօր էլ մեծ համբավ ունի ինչպես մեղրեցիների, այնպես էլ բուն վահրավարցիների շրջանում: Ավետարանի գիտական ուսումնասիրությունն առավել կարժևորի ձեռագրի պատմագիտական-աղբյուրագիտական արժեքը:

Arsen Harutyunyan

PhD, IAE, MM

THE GOSPEL OF VAHRAVAR AS A SYMBOL OF WORSHIP AND SOURCE OF HISTORY OF MEGHRI

The written heritage of Meghri and neighboring settlements hasn't become a subject of complex study till today. The purpose of investigation from this point of view is to cover one of the remarkable pages of the medieval history of abovementioned region.

The subject of the study is a manuscript Gospel copied in 1322 under the auspices of the former St Gregory the Illuminator church of the Vahravar village, which today kept in the manuscript's collection of Matenadaran (M 7450). The Gospel which is written by order of Priest Tiranun and by scribe Religious Hakob is illustrated. Both at time of writing and late period colophons are preserved, which are the documents of the history of manuscript.

The exam material for the study became the art of writing and miniature of the Gospel, than moving the book from place to place, the connection with old village and with local church etc. The Gospel of Vahravar has a great reputation both among the people of Meghri and Vahravar village till today. The scientific research of manuscript will make its historiographical and sourceological value more valuable.

Ռոման Հովսեփյան

կ.գ.թ., ՀԱԻ

Հասմիկ Աբրահամյան

այ.գ.թ., ՀԱԻ

Անուշ Ներսեսյան

ԲԻ

Անի Սարափիկյան

ՀԱԻ

**ՄԵՂՐԻԻ ՀԱՄԱՐ ՏԻՊԱԿԱՆ
ՈՐՈՇ ՎԱՅՐԻ ՈՒՏԵԼԻ ԲՈՒՅՍԵՐ
ԵՒ ԴՐԱՆՑՈՎ ՊԱՏՐԱՍՏՎՈՂ ԿԵՐԱԿՈՒՐՆԵՐ**

Վայրի բույսերի հայթայթումը և օգտագործումը մարդկանց կենսապահովման մշակույթի կարևոր բաղադրիչներից է, սակայն հետազոտողների կողմից հաճախ ամենաանտեսվածներից մեկը՝ թերևս իր «անօրենական-կենցաղային» լինելու պատճառով: ՀՀ Մյունիքի մարզում մեր հետազոտական թիմի՝ վերջին տարիների ընթացքում կատարած ուսումնասիրությունների արդյունքում պարզվեց, որ Մեղրին իր շրջակայքի գյուղերի հետ բուսահավաքչության և վայրի բույսերի օգտագործման մշակույթի տեսանկյունից հիմնականում կրկնում է Մյունիքի մյուս շրջանները, մասնավորապես Կապանի և Քաջարանի համայնքները, սակայն ունի նաև յուրահատկություններ: Մասնավորապես՝ սարի գինձը, գազարուկը, կոտեն կենսաչը, գառնան դըմակը, խըրվիլուկը, պիստակենին և սըմախը Հայաստանի այլ շրջաններում՝ Մյունիքի այլ մասերը ներառյալ, չեն օգտագործվում կամ հազվադեպ են օգտագործվում:

Սարի գինձը համեմունք է, որի կանաչ ընձյուղները օգտագործվում են տարատեսակ մսային ուտեստների պատրաստման համար: Գազարուկի՝ վայրի գազարի, կոտեն կենսաչի և գառնան դըմակի մատղաշ տերևները և ընձյուղներն ընդհանրապես օգտագործվում են սննդային նպատակներով՝ ձվով կամ սոխով տապակած վիճակում: Խըրվիլուկի մատղաշ և փափուկ ցողունները ուտում են պարզապես խաշած վիճակով՝ որպես աղանդեր: Պիստակենու մատղաշ ողկույզները մարինացնում են կամ աղ դնում՝ հետագայում խաշած կամ տապակած կարտոֆիլի և այլ ուտեստների հետ օգտագործելու համար: Սըմախի պտուղները թթվաշ համեմունք են, որոնք սովորաբար մսային ուտեստների մեջ են օգտագործում: Հետաքրքրական է Մեղրի համայնքում պատրաստվող կոտապ թխվածքը, որը արտաքուստ Մյունիքի այլ մասերում պատրաստվող ժենգյալով կամ բանջարով հացին է նման: Սակայն, ի տարբերություն

վերջինների, Մեղրիի կոտապը պատրաստում են բըրանիով՝ դդումով, իսկ որպես համեմունք օգտագործում են չորացրած ռեհանը:

Մեղրի համայնքում բուսահավաքչության և վայրի բույսերի օգտագործման մշակույթի առանձնահատկությունները թերևս պայմանավորված են համայնքի աշխարհագրական դիրքով, մասնավորապես՝ լեռներով առանձնացվածությամբ, ինչը չի նպաստել վերոնշյալ մշակույթի հոմոգենացմանը՝ թեկուզ միայն Սյունիքի սահմաններում: Սակայն, ինչպես նշվեց, Մեղրի համայնքում ավելի շատ են ընդհանրությունները Սյունիքի այլ՝ հարակից համայնքների հետ, ինչը ակնկալելի էր: Սյունիքի այլ համայնքներից վայրի բույսերին առնչվող պրակտիկաների ներթափանցումը և տարածումը Մեղրի համայնքում, ըստ մեր դիտարկման և երբեմն նաև ըստ բանասացների դիտարկումների, կատարվել է հիմնականում այդ համայնքներից եկած հարսների միջոցով (հիմնականում Կապան և Քաջարան համայնքներից): Մշակութային յուրահատկությունների ձևավորումը պայմանավորված է նաև էկոլոգիական պայմանների տարբերությամբ՝ կրկին պայմանավորված աշխարհագրությամբ և կլիմայով: Այսպես, սարի գինձը, պիստակենին և սըմախը էկոլոգիայով պայմանավորված Սյունիքի այլ մասերում քիչ են հանդիպում, ուստի քիչ է եղել նաև դրանց սննդային նպատակներով մեծ ծավալներով օգտագործման հավանականությունը:

Roman Hovsepyan

PhD., IAE

Hasmik Abrahamyan

PhD., IAE

Anush Nersesyan

IB

Ani Saratikyan

IAE

QUELQUES PLANTES SAUVAGES COMESTIBLES ET DES ALIMENTS PREPARES AVEC ELLES TYPIQUES DE MEGHRI

L'obtention et l'utilisation de plantes sauvages constituent une composante importante de la culture de subsistance humaine, mais souvent l'une des plus négligées par les chercheurs, peut-être en raison de leur nature « ménage / quotidienne ». À la suite des études menées par notre équipe de recherche dans la région de Syunik de la République d'Arménie au cours des dernières années, il a été constaté que Meghri et ses villages environnants, en termes de culture

de collection de plantes et d'utilisation de plantes sauvages, reprennent comme l'essentiel les autres régions de Syunik, notamment les communautés de Kapan et Kajaran, mais ont aussi leurs propres caractéristiques. En particulier, le 'sari gindz', la 'gazarouk', le 'kotem kentach', le 'garnan demak', le 'khervilouk', la pistache et le 'semakh' ne sont pas utilisés ou sont rarement utilisés dans d'autres régions d'Arménie, inclus d'autres parties de Syunik. Le 'sari gindz' est une épice dont les pousses vertes sont utilisées pour préparer divers plats de viande. Les jeunes feuilles et pousses de 'gazarouk', de carotte sauvage, de 'kotem kenatch' et de 'garnan demak' sont généralement utilisées à des fins alimentaires, frites avec de l'œuf ou de l'oignon.

Les tiges jeunes et molles de 'khervilouk' se consomment simplement bouillies comme collation. Les jeunes grappes de pistaches sont marinées ou salées pour être utilisées ultérieurement avec des pommes de terre bouillies ou frites et d'autres plats. Les fruits de 'semakh' sont une épice aigre qui est généralement utilisée dans les plats de viande. Le gâteau 'kotap' fabriqué dans la communauté de Meghri est intéressant, qui ressemble extérieurement au 'jengyalove hats' (pain aux herbes) fabriqué dans d'autres régions de Syunik. Cependant, contrairement à ce dernier, le 'kotap' de Meghri est fabriqué à partir de citrouille et le basilic séché est utilisé comme épice.

Les particularités de la culture de collection et de l'utilisation des plantes sauvages dans la communauté Meghri sont peut-être dues à la situation géographique de la communauté, notamment à sa séparation par des montagnes, ce qui n'a pas contribué à l'homogénéisation de la culture susmentionnée, même seulement à l'intérieur des frontières de Syunik. Cependant, comme mentionné, la communauté de Meghri a davantage de points communs avec les autres communautés voisines de Syunik, ce qui est normal. L'infiltration et la diffusion des pratiques de plantes sauvages provenant d'autres communautés de Syunik dans la communauté de Meghri, selon notre observation et parfois aussi selon les observations de nos informateurs, se sont faites principalement à travers les belles-filles de ces communautés (principalement de la communautés Kapan et Kajaran). La formation de particularités culturelles est également due à la différence des conditions écologiques, elles aussi dues à la géographie et au climat. Ainsi, le 'sari ginz', la pistache et le 'semak' sont rarement trouvés dans d'autres parties de Syunik pour des raisons écologiques, il y avait donc peu de possibilités de les utiliser en grande quantité à des fins alimentaires.

Արևին Մանուկյան

բ. գ. թ, ԳԻ

ԿԱՐԵԻՈՐ ՄԻ ՄԿՁԲՆԱՂԲՅՈՒԻ ՇՎԱՆԻՁՈՐԻ ՄԱՍԻՆ

Միջնադարյան գրավոր աղբյուրներում («Աշխարհացոյց», Ստեփանոս Օրբելյան, Ղուկաս Սեբաստացի ևն) Մեծ Հայքի Սյունիք նահանգի Արևիք գավառի մասին տեղեկությունները չափազանց քիչ են, այդ պատճառով էլ ուսումնասիրողները մեծ դժվարությունների են հանդիպում Արևիքի անցյալի մասին գրելիս: Հետագայում և մեր ժամանակներում ևս, որքան էլ ցավալի է, գավառը գրեթե ուշադրության չի արժանացել ազգագրագետների, մշակութաբանների և վիճակագիրների կողմից. այսպես, «Ազգագրական հանդեսում» տպագրված իր «Զանգեզուր» փաստագրական ծավալուն նյութի մեջ (1898, գիրք Դ, թ. 2, էջ 7–116) Ե. Լալայանը որևէ կերպ չի անդրադարձել Արևիքին, նույնը պետք է ասել Ս. Լիսիցյանի «Զանգեզուրի հայերը» ընդարձակ ուսումնասիրության (1969) մասին: Արևիքն «անտեսելու» պատճառը շատ պարզ է. ցարական տիրապետության ժամանակ Մեղրին կազմել է առանձին ոստիկանական շրջան, իսկ սովետական իշխանության հաստատումից հետո՝ առանձին գավառ, ապա՝ դարձյալ առանձին շրջան: Դևոնդ Ալիշանն իր «Սիսական. Տեղագրություն Սիւնեաց աշխարհի» աշխատության մեջ (Վենետիկ, 1893) անդրադարձել է Արևիքին (էջ 298–308) և մասնավորապես Շվանիձոր գյուղին (էջ 303, 307), բայց նրա տեղեկություններն առավելապես աշխարհագրական են և ժողովրդի կյանքի մասին գրեթե ոչինչ չեն հայտնում: Տեղեկությունների սակավության այս ֆոնին բացառիկ կարևորություն է ստանում անվանի գրականագետ, քաղաքական և հանրային գործիչ, մանկավարժ Նիկոլ Աղբալյանի «Նամակներ Զանգեզուրի գավառից» ժողովրդագրական նյութը, որը տպագրվել է Թիֆլիսի «Մուրճ» ամսագրի 1900 թ. 3-րդ և 4-րդ համարներում: Սույն զեկուցման նպատակը այդ՝ որևէ կերպ չօգտագործված նյութը գիտական շրջանության մեջ դնելն է:

Իր երկու նամակների նյութը Աղբալյանը հավաքել է 1896 թ. գարնանը, երբ ճանապարհորդել է Սյունիքում: Այդ նյութը վերաբերում է 5 գյուղերի՝ Շվանիձոր, Կեմանց, Շիկահող, Ճըկետեն (Ճակատեն) և Կյուտկյում (Գեղանուշ), որոնցից թեև միայն առաջինն է մտնում պատմական Արևիք գավառի մեջ, բայց նրա մասին տեղեկությունները մեծ տեղ են գրավում Աղբալյանի առաջին նամակում՝ 7 էջ մոտ 12-ից: Հեղինակն ընդհանուր

գծերով, իսկ երբեմն բավական մանրամասնորեն անդրադարձել է այն ամենին, ինչ ինքը տեսել է Շվանիձորում ու լսել ուրիշներից՝ բնակչության թվին, կազմին ու գբաղմունքներին (հողագործություն, այգեգործություն, շերամապահություն, անասնապահություն), կյանքի ու կենցաղի գծերին (ուտելիք, խմիչք, ամուսնություն), կանանց և ընտանիքում նրանց դերին, կրթությանը, դպրոցին ու եկեղեցուն, արհեստներին, պանդխտությանը ևն: Իհարկե, որպես ժողովրդագրական նյութ, Աղբալյանի տեղեկությունները ամբողջական չեն և այդպիսին չէին էլ կարող լինել, քանի որ նա գյուղերն այցելելիս չի ունեցել որոշակի ծրագիր, այլ ցանկացել է միայն «ծանոթանալ գյուղական ժողովրդի դրության հետ» և արձանագրել է միայն այն, ինչ հետաքրքիր է թվացել իրեն: Հաշվի առնելով այս հանգամանքը, ինչպես նաև այն, որ նա իր գրառումները կատարել է «Ազգագրական հանդեսի» առաջին համարի լույս տեսնելուց էլ առաջ, կարելի է ասել, որ հեղինակին, հակառակ որոշ ակնհայտ բացթողումների և անճշտությունների, այնուամենայնիվ հաջողվել է պատրաստել հետաքրքիր և որոշ կողմերով նույնիսկ բացառիկ նյութ, որը արժեքավոր սկզբնաղբյուր կարող է լինել մասնավորապես Շվանիձոր գյուղի մոտ 130 տարվա վաղեմության կյանքի մասին որոշակի պատկերացում կազմելու համար:

Armen Manukyan

PhD, IL

AN IMPORTANT PRIMARY SOURCE ABOUT SHVANIDZOR

There is very little information about the Arevik region of the Syunik province of Greater Armenia in medieval written sources (Ashkharatsuits, Stepanos Orbelian, Gukas Sebastatsi, etc.), so researchers face great difficulties when writing about the past of Arevik. In the future and in our time, too, sadly, the region almost did not attract the attention of ethnographers, cultural scientists and statisticians: for example, in its extensive documentary material “Zangezur”, published in the “Ethnographic Journal” (1898, book 4, pp. 7–116) Ep. Lalayan did not touch Arevik in any way, the same should be said about the extensive study “Zangezur Armenians” (1969) by St. Lisitsyan. The reason for “ignoring” Arevik is very simple: during the tsarist rule, Meghri formed a separate police district, and after the establishment of Soviet power – a sepa-

rate region, then again a separate district. Ghevond Alishan in his book “Sisakan: Topography of Syunik province” (Venice, 1893) touched Arevik (pp. 298–308) and, in particular, the village of Shvanidzor (pp. 303, 307), but his information is mainly geographical and almost nothing is reported about the life of the people. Against this background of the lack of information, the demographic material of the famous literary critic, political and public figure, teacher Nikol Aghbalyan “Letters from the Zangezur region”, published in the 3rd and 4th issues of 1900 in the Tiflis magazine “Hammer”, acquires exceptional importance. The purpose of this report is to introduce this unused material in any way into scientific circulation.

Aghbalyan collected the material of his two letters in the spring of 1896, when he was traveling in Zangezur. This material refers to 5 villages: Shvanidzor, Kemants, Shikahogh, Chiketen (Chakaten) and Kytkyum (Geghanush), of which, although only the first is included in the historical region of Arevik, however, information about it occupies a large place in Aghbalyan’s first letter – 7 pages out of 12. The author described in general terms, and sometimes in quite detail, everything that he saw in Shvanidzor and heard from others: the population, composition and occupations (agriculture, gardening, sericulture, cattle breeding), features of life and everyday life (food, drinks, marriage), women and their role in the family, education, school and the church, crafts, emigration, etc. Of course, as a demographic material, Aghbalyan’s information is incomplete and could not be such, since when visiting villages he did not have a specific program, and he only wanted to “get acquainted with the situation of the rural people” and recorded only what seemed interesting to him. Considering this circumstance, as well as the fact that he made his notes even before the publication of the first issue of the “Ethnographic Journal”, we can say that the author, despite some obvious omissions and inaccuracies, nevertheless managed to prepare an interesting and, in some respects, exceptional material that can become a valuable primary source in order to get a fairly accurate idea of the life of the village of Shvanidzor about 130 years ago.

Աշոտ Մանուչարյան

պ. գ. թ., ՀԱԻ

ԼԻՃՔՎԱԶԻ ՎԻՄԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Լիճքվազ գյուղատեղին գտնվում է Մեղրի քաղաքից շուրջ 10 կմ հյուսիս՝ գեղատեսիլ անտառապատ հարթավայրում: Ունի առողջարար կլիմա և ըստ մեր ձեռքի տակ եղած տվյալների՝ տակավին 19-րդ դարից մեղրեցիների համար ծառայում է որպես ամառանոց: Այն կոչվել է նաև Վերին Լեհվազ:

Չնայած իր փոքր չափերին՝ Լիճքվազը եղել է մշակութակերտ գյուղ, ինչը վկայում են գյուղատեղիում մեր կողմից ընդօրինակված արձանագրությունները, որոնք առաջին անգամ են դրվում գիտական շրջանառության մեջ: Այդ արձանագրությունները հիմնականում թվականակիր են: Ամենավաղը թվագրվում է 941-ով, իսկ ուշը՝ 1348-ով: Դա նշանակում է, որ Լիճքվազը 10–14-րդ դարերում եղել է շեն գյուղ: Համաձայն 1348 թ. արձանագրության՝ գյուղում այդ թվականին կառուցվել է եկեղեցի, որից այսօր չկա ոչ մի նշույլ պահպանված:

Արձանագրություններից ամենաուշագրավը 941 թ. խաչքարի հիշատակությունն է, որտեղ վկայվում են տեր Վասակը և նրա կին Շիվինան: Վասակը, անշուշտ, Սյունյաց նահանգի Արևիք գավառի իշխանն է. հայտնի է, որ հիշյալ ժամանակներում սկզբնաղբյուրներում «տեր» են անվանված բոլոր գահակալ իշխանները: Այդպիսով, Արևիքի՝ մատենավիմագրական աղբյուրներից ցարդ հայտնի երեք գահակալ իշխանների շարքը (Հրահատ՝ 827 թ., Սմբատ՝ 902 թ., Աբուսահլ՝ 1083 թ.) հավելվում է ևս մեկով՝ Վասակ (941 թ.):

Ashot Manucharyan

PhD, IAE

INSCRIPTIONS OF LICHKVAZ

The village of Lichkvaz is located about 10 km north of the city of Meghri, on a beautiful wooded plain. It has a healing climate and, according to our data, since the 19th century it has served as a summer home for the residents of Meghri. It was also called Upper Lehvaz.

Despite its small size, Lichkvaz was a cultural village, as evidenced by the inscriptions we copied in the village, which are being introduced into scientific circulation for the first time. These inscriptions are mostly dated. The earliest inscription dates back to 941, and the latest to 1348. This means that Lichkvaz was a comfortable village in the 10th–14th centuries. According to an inscription from 1348, a church was built in the village, of which no trace remains today.

The most remarkable is this inscription of the khachkar of 941, which mentions Bishop Vasak and his wife Shivina. Vasak is undoubtedly the prince of the Arevik province of the Syunik region, since it is known that in the primary sources in the times mentioned, all the heads of the province are called princes. Thus, the series of three ruling princes of Arevik, still known from lapidary and historiographical sources (Hrahat: 827, Smbat: 902, Abusahl: 1083), is supplemented by one more, Vasak (941).

Աշոտ Մեղրոնյան

պ. գ. դ., ակադ., ՊԻ

ԱՐԵՒԻՔ-ՄԵՂՐԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՀՈԼՈՎՈՒՅԹՈՒՄ

Հայաստանի յուրաքանչյուր պատմաշխարհագրական երկրամաս իր ուրույն տեղն ու դերն է ունեցել ինչպես տարածաշրջանային զարգացումներում, այնպես էլ հայոց հասարակական ու մշակութային կյանքում: Այդ տեսանկյունից բացառություն չէ նաև Մեծ Հայքի թագավորության Սյունյաց աշխարհը: Այն Արցախի հետ միասին դարեր շարունակ եղել է Հայոց երկրի արևելյան դարպասը, նրա ռազմաքաղաքական ու քաղաքակրթական անկյունաքարերից մեկը:

Սյունիքի բացառիկ աշխարհաքաղաքական հոլովույթում առանձնանում է նրա պատմական 12 գավառներից ամենահարավայինը՝ Արևիքը (նաև՝ Արևիկ), որը հիմնականում տարածվում է Մեղրի գետի ավազանում և ներկայումս համընկանում է ՀՀ Սյունիքի մարզի Մեղրու ենթաշրջանին:

Հին և միջին դարերում Արևիք գավառն իր բարենպաստ բնակլիմա-

յական պայմանների շնորհիվ տնտեսական մեծ վերելք է ապրել: Ուշ միջնադարում այն զգալի դեր է ունեցել ինքնիշխան Սյունիքի մեղիքության և Պարսից պետության փոխհարաբերությունների կարգավորման գործում: Արևիք գավառն իր ռազմավարական դիրքի պատճառով եղել է 1722–1730 թթ. Դավիթ Բեկի և Մխիթար Սպարապետի գլխավորած ազատագրական պայքարի, 1804–1813 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի կիզակետում: 19-րդ դարի երկրորդ կեսին Մեղրիում են ծնվել բազմաթիվ ազգային գործիչներ, որոնք ժամանակի ընթացքում դարձել են հայ ազատագրական պայքարի առաջնորդներ: Արևիք-Մեղրին աչքի է ընկել նաև որպես հայ մշակույթի և գիտության կենտրոններից մեկը:

Ամբողջ Սյունիքի, այդ թվում՝ Մեղրու նկատմամբ վերջին հարյուրամյակի ընթացքում թուրք-ադրբեջանական տանդեմի ոտնձգությունների դեմ պայքարը կազմել է Հայաստանի ռազմավարության գլխավոր ուղղությունը:

Ашот Мелконян

д.и.н., ИИ

АРЕВИК-МЕГРИ В ГЕОПОЛИТИЧЕСКОМ И В ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОМ КОНТЕКСТЕ АРМЕНИИ

Каждый историко-географический регион Армении играл особую роль как в региональном развитии, так и в общественной и культурной жизни армян. В этом отношении не является исключением и сյуникский наанг (область) царства Великой Армении. Сյуник и Арцах на протяжении веков были восточными воротами Армянского государства, одними из его военно-политических и цивилизационных основ.

Своим уникальным геополитическим положением из Сյуника выделялась самая южная из 12 его исторических провинций – Аревик, которая преимущественно простирается вдоль бассейна реки Мегри и в настоящее время совпадает с Мегринским подрайоном Сյуникского марза РА.

Благодаря благоприятным климатическим условиям провинция Аревик в древние и средние века пережила большой экономический бум. В эпоху позднего средневековья она также играла значительную роль в регулировании отношений между суверенным Сյуникским княжеством и

Персидским государством.

Сюник становился эпицентром исторических событий в период освободительной борьбы под руководством Давид-бека и Мхитара Спарапета в 1722–1730 гг., а также во время русско-персидской войны 1804–1813 гг. Во второй половине XIX века в Мегри родились многие национальные деятели, которые со временем стали лидерами армянской освободительной борьбы. Аревик-Мегри также выделялся как один из центров армянской культуры и науки.

На протяжении прошлого столетия борьба против посягательств турецко-азербайджанского тандема на весь Сюник, включая Мегри, была основным направлением стратегии Армении.

Հայկանուշ Մեսրոպյան

р.գ.դ., ԼԻ

ԱՐԵՎԻՔԻ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԻ ԲՈՒՅՍԵՐԻ ԱՆՈՒՆՆԵՐՆ ԸՍՏ ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԻ «ՄԻՍԱԿԱՆ» ՏԵՂԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԵՒ ԴՐԱՆՑ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՀԱՄԱՐԺԵՔՆԵՐԸ

Բուսանունների դիտարկումը կարևոր է հայերենի ընդհանուր բառապաշարի ուսումնասիրության, նաև տվյալ վայրի բուսապատկերը, տարածքի բնակչության լեզվամտածողությունը, դարձվածքներն ու բանահյուսական բանաձևումները, կենցաղավարության որոշ իրողություններ ճանաչելու համար: Բուսական աշխարհի մասին տեղեկությունները մեծապես օգնում են տեղանունների ստուգաբանությանը:

Ղ. Ալիշանը «Միսական. Տեղագրություն Միսնեաց աշխարհի» աշխատության 10-րդ՝ «Արևիք» գլխում ներկայացնում է ոչ միայն այդ տարածքի աշխարհագրությունը, այլև արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում բուսական և կենդանական աշխարհների մասին: «Պայծառանուն գալառու Արևեաց՝ համանման իմն քաղցր անուամբ» հովիտն առանձնանում է կլիմային համապատասխան պտղատու և վայրի ծառերով, «յորոց յիշին Տխկի, Մախրի, Հացի, Հունի, Ոզնի, Խնձորենի, Շլորենի, Գայլկեռասենի, Մասուրի, Թըբրդի, Ցախաւելի, Խէշնի, Մացառի և այլն»:

Ուշագրավ են հատկապես Տյուպա և Ռատտե օտարագգի ճանապարհորդ-տեղագիրների՝ լատիներենով գրառած բուսանունները և Ղ. Ալիշանի հայերեն թարգմանական համարժեքները:

Զեկուցման ընթացքում կխոսենք այդ բուսանունների իմաստային-գործառական առանձնահատկությունների, գրական և բարբառային տարբերակների, բուսաբանների կողմից ընդունված լատիներեն համարժեքների մասին, կհիմնավորենք բուսաբաններից կերտված Մացրի, Մոլոշան, Կորեկնեկ / Կորեկնեք, Թաղամայրի, Նուշկեկ / Նուշանց, Կալեր, Դաշտոն / Տաշտոն / Դաշտունի / Տաշտուն գյուղանունների և մանրատեղանունների առաջացումը:

Айкануш Месропян

д.ф.н., ИЯ

НАЗВАНИЯ РАСТЕНИЙ РЕГИОНА АРЕВИК ПО ТОПОГРАФИИ «СИСАКАН» ГЕВОНДА АЛИШАНА И ИХ ДИАЛЕКТНЫЕ ЭКВИВАЛЕНТЫ

Исследование названий растений важно для общего изучения словарного запаса армянского языка, а также для распознавания растительности данной местности, языкового мышления населения, ареального диалектного языка, словосочетаний и фольклорных формул, некоторых реалий жизни и т. д. Сведения о флоре очень полезны для этимологии топонимов.

Г. Алишан в десятой главе своего труда «Сисакан: топография страны Сюник» посвященной региону «Аревик», представляет не только географию этой местности, но и дает ценные сведения о флоре и фауне.

Долина «с ярким названием провинции Аревик, с таким же сладким именем, как и она» отличается подходящими для климата фруктовыми и дикими деревьями, которые напоминаются именами тхки, махри, аци, уни, возни, хндзорени, шлорени, гаил-керасени, масури, табрги, цахавели, хешни, мацари и т. д.

Особенно примечательны названия растений, написанные на латыни иностранными путешественниками-топографами Тюпой и Ратте и их армянские переводные эквиваленты, которые представляет Гевонд Алишан.

В ходе доклада мы поговорим о семантико-функциональных особен-

ностях названий этих растений, литературных и диалектных вариантах, латинских эквивалентах, принятых ботаниками, обосновим сложные имена деревень и ряд топонимов, как Мацри, Молошан, Корекнек / Корекник, Тагамайри, Нушкек / Нушанц, Калер, Даштон / Таштон / Даштуни / Таштун, в составе которых присутствуют названия растений.

Քասրիկ Միրզոյան

h.g.թ., ԵԹԿՊԻ

ՄԵՂՐԵՑԻՆԵՐԻ ՄԵՋ ՊԱՀՊԱՆՎԱԾ ԱԶԳԱՅԻՆ-ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՏՈՆԵՐԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հոդվածը ներկայացնում է Մեղրու տարածաշրջանը ոչ միայն մարդագոյացման, այլև որպես հնագույն քաղաքակրթության՝ երկրագործական, անասնապահական, տնայնագործական, յուրացնող և օժանդակ մշակույթների, ժողովրդական ավանդական փոխադրության հնագույն օրրան:

Մեղրու տարածաշրջանում իրականացվող տոները ներկայացնում են յուրատեսակ միկրոհամալիր, ուր առկա են կենցաղի և մշակույթի գրեթե բոլոր բաղադրիչները: Մեղրեցիների կենցաղում տարածված տոները և կենցաղային ընկալումները ներկայացված են ազգային, ավանդական, ժողովրդական, կրոնական, քրիստոնեական և այլ հոմանիշ անվանումներով, որոնք համակողմանիորեն արտացոլում են «մշակութային տոն» երևույթի էությունը: Որակավորումների համատեքստում երբեմն դժվար է սահմանազատել կրոնականը ժողովրդականից, կամ ազգայինից, քանի որ նշված հատկանիշները դարերի ընթացքում միահյուսվելով՝ կազմել են գրեթե անբաժանելի միասնություն: Կենցաղում տոնական խորհրդի կամ իմաստի էթնիկ, կրոնական և ավանդական նմանակերպ ընկալումները նկատելի են նաև մեր օրերում: Ներկայացնելով դրանցից յուրաքանչյուրի ընդհանուր պատկերն իրենց ծիսատվորությային հիմնական բաղադրիչներով՝ միաժամանակ որոշակի ուշադրություն ենք դարձրել հայոց քրիստոնեական տոնացույցի հենքը կազմող հիշյալ տոների ծագումնաբանական խնդիրներին, դրանց քրիստոնեական և միսցքրիստոնեական արմատներին:

Knarik Mirzoyan,
YSITC

CHARACTERISTICS OF THE NATIONAL-FOLK HOLIDAYS IN MEGHRI REGION

The article considers the process of civilization of the region Meghri including the livestock, farming, households, agriculture that become the cradle of national traditions. The holiday events across Meghri region present a unique micro complex, including the popular elements of life and culture. The preservation and popularization of cultural values greatly contribute to the process of passing on the national cultural heritage to future generations. The traditions and holidays among the people of Meghri are presented as national, traditional, religious, Christian concepts and form the essence of cultural tradition.

Լևոն Մկրտչյան

ՊԱԹՊՄՊԾ/ ՇՀՀԿ

Գագիկ Սարգսյան

ՀԱԻ

ԱՐԵՒԻՔ ԳԱՎԱՌԻ ԱՄՐՈՑԱՇԻՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

Զեկուցումը նվիրված է պատմական Արևիք գավառի (Մեղրիի տարածաշրջան) ամրոցաշինական խնդիրներին՝ ՀՀ Գիտության կոմիտեի 2IT-6A175 «Պատմական Արցախի և արևելյան Սյունիքի ամրոցները և ամրաշինական համակարգը» գիտական թեմայի շրջամակում կատարված ուսումնասիրությունների հիման վրա: Վերջին երկու տարիների ընթացքում տեղում կատարվել են ամրաշինությանն առնչվող հասանելի բոլոր տվյալների նույնականացման, տեղայնացման և թվայնացման աշխատանքներ:

Ներկայումս ՀՀ պատմության և մշակույթի հուշարձանների ցանկում Մեղրիի տարածաշրջանի ամրոցաշինությանը (ամրոց, դիտակետ-աշտարակ) վերաբերող 9 հուշարձան է առկա: Բացի երկուսից («Ամրոց Կաթավաթերդ», պեղուցիչ՝ 9.88/1 և «Տերտերասար» պեղուցիչ՝ 9.92/1),

որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. 1 հզ – մ.թ. 17–18-րդ դարերով, մնացածը վերաբերում են զարգացած (Սյունիքի թագավորություն, Օրբելյանների իշխանապետություն՝ 10–14-րդ դդ.) և ուշմիջնադարի ժամանակաշրջաններին (Դավիթ Բեկի ապստամբության շրջան, 18-րդ դ.):

Սկսած հնագույն ժամանակներից՝ Սյունիքն ունեցել է կոռ ամրաշինական համակարգ, որին նպաստել է նաև գավառի աշխարհագրական դիրքը, խորը ձորերով անանցանելի լեռնաշթանները և լեռնային արագավազ գետերի առկայությունը: Հենց այդ գետահովիտներում էլ (Սիսիանի և Գորիսի տարածաշրջաններ) պահպանվել են «կիկլոպյան» կոչված հնագույն ամրոցների լավագույն օրինակները՝ տեղակայված Սյունիքի խոշոր գետերի և դրանց վտակների հովիտներում (Ռոտտան ևն)՝ տեղանքի վրա իշխող դիրք ունեցող դժվարամատչելի բլուրների վրա: Այս համակարգը ոչ միայն պահպանվել, այլև զարգացել է հետագա դարաշրջանների ամրաշինության բոլոր պահանջներին համահունչ՝ Սյունիքին տալով անտիկ և վաղմիջնադարյան ժամանակաշրջաններին բնորոշ ամրոցների և դղյակների (Շաղատ, Ույծ) օրինակներ: Սակայն Սյունիքի պաշտպանական համակարգին առավել մեծ ուշադրություն է հատկացվում զարգացած միջնադարում, երբ այն դառնում է ֆեոդալական տիպի թագարություն (10-րդ դ.), որի գրեթե ողջ տարածքը պատվում է ամրոցների խիտ ցանցով: Պատահական չէ, որ Սյունիքի մետրոպոլիտ և պատմագիր Ստեփանոս Օրբելյանը նկարագրելով Սյունյաց գավառների բերդերը՝ հիշատակում է շուրջ երեք տասնյակ ամրոցների անուններ՝ ավելացնելով, որ կան նաև ուրիշ օրինակներ ևս:

Լինելով Սյունիքի հարավային դարպասը՝ Արևիք գավառը չէր կարող պաշտպանված չլինել: Բացի Մեղրիի բերդից, (այժմ չնույնականացված) կարևոր արմրոց էր Կաքավաբերդը, որի անունով նույնիսկ Արևիքի արևմտյան մասն անվանվում էր «Կաքավաբերդու գաւառ» (Տաթևին տրվող պտղացուցակ):

Մեղրիի տարածաշրջանի ամրոցների համապարփակ ուսումնասիրությունը ոչ միայն կօգնի ամբողջացնելու Սյունիքի ամրաշինական համակարգը, այլև կօժանդակի ընդհանուր հայկական ամրաշինական համակարգի բացերը լրացնելու խրթին աշխատանքին:

Levon Mkrtchyan

SPHECMR/ SARC

Gagik Sargsyan

IAE

THE FORTIFICATION SYSTEM OF AREVIQ CANTON

The report is dedicated to the issues of the fortress-building of the historical Areviq canton (Meghri region), based on the research carried out within the framework of the research grant “Fortresses of Historical Artsakh and Eastern Syunik and the Fortification System”, supported by the Committee of Science of the Republic of Armenia (Code: 21T-6A175). During the last two years, identification, localization and digitalization of all the available data on fortifications of the canton have been carried out.

Currently, in the list of monuments of history and culture of the Republic of Armenia, there are 9 monuments related to the construction of fortresses (fortress, watch tower) in the Meghri region. Apart from two (“Fortress Kakavaberd”, state index: 9.88/1 and “Terterasars” state index: 9.92/1.), which date back from the 1st millennium BC – 17/18th centuries AD, the rest refer to Developed Medieval (Syunik kingdom, Orbelian principality, 10–14th centuries) and Late Medieval periods (David Beg rebellion period, 18th century).

Starting from earliest times, Syunik had a strong fortification system, which was also supported by its geographical location, impassable ridges with deep valleys, and the presence of rapid mountain rivers. It is in those river valleys (regions of Sisian and Goris) that the best examples of the earliest “Cyclopean” fortresses have been preserved, located in the valleys of major rivers of Syunik and their tributaries (Vorotan, etc.), on hard-to-reach hills dominating the terrain. This system was not only preserved, but also developed in accordance with all the requirements of the fortifications of later periods, giving Syunik examples of fortresses and castles (Shaghat, Uyts) characteristic to Classical and Early Medieval periods. However, more attention was paid to Syunik’s defense system in the Developed Middle Ages, when Syunik became a feudal-type kingdom (10th century). Almost the entire territory of the kingdom was surrounded by a dense network of fortresses. It is no coincidence that the Syunik metropolitan and historian S. Orbelyan, describing the fortresses of the Syunik provinces, mentions the names of about three dozen fortresses,

adding that there are other examples as well.

Being the southern gates of Syunik, Areviq canton could not have been not protected. Apart from the Meghri fortress (currently unidentified), Kakavaberd was an important fortress, after which even the western part of Areviq was called “Kakavaberd Canton” (fruit list given to Tatev).

A comprehensive study of the fortresses of the Meghri region will not only help to complete the gaps related to Syunik, but also to the entire Armenian fortification system.

Սամվել Մկրտչյան

պ.գ.դ., ՀԱԻ

Սվեդլանա Պողոսյան

պ.գ.թ., ՀԱԱԳՊԹ/ ՀԱԻ

ՄԵՂՐԻԻ ՇՐՋԱՆԻ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԶԲՈՍԱՇՐՋՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐՆ ՈՒ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ ԸՍՏ 2002 Թ. ԻՐԱԿԱՆԱՑՎԱԾ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ

Մեղրին, ընդգրկվելով Սյունիք-Արցախի պատմազգագրական մարզի սահմաններում, մշակութային նկատելի զուգահեռներ է դրսևորել Գողթան գավառի մշակույթի հետ: Մեղրու մշակույթը Սյունաց մշակութային խճանկարի ուրույն մասն է: 2000-ական թթ.կարևորված էր Մեղրու զարգացման հայեցակարգերի մշակման հարցը: 2002-ին «Հայաստան» հիմնադրամի ֆինանսավորմամբ՝ Սամվել Մկրտչյանի հետ իրականացրել ենք «Մեղրիում մշակութային զբոսաշրջության զարգացման հիմնախնդիրները և հեռանկարները» հետազոտական ծրագիրը: Ծրագրի ընթացքում հետազոտվել, դիտարկվել և ուսումնասիրվել են հետևյալ հարցախմբերը. բնական ռեսուրսներ, տնտեսությունը և դրան առնչվող հիմնախնդիրներ, տեղական արտադրության և սպառման հիմնախնդիրներ, նյութական և սոցիալական մշակույթ (ավանդույթներ, իրողություններ և հեռանկարներ), լեզվական վարքագիծ, ինչպես նաև տնտեսության զարգացման հնարավորություններ և հեռանկարներ: Ուսումնասիրության արդյունքում կազմվել է առաջարկների փաթեթ:

Դրան հաջորդել է Մեղրու Փոքր Թաղի «Հյուրատան» ազգագրական գործարկման ծրագիրը, որի նպատակն էր Մեղրու նյութական մշակույթի՝ բնակարանի, ուտեստի, տարազի և արհեստագործությունների առանձնահատկությունների բացահայտումը և դրանց կիրառումը արդի կենցաղում և հատկապես Փոքր Թաղում գործող «Հյուրատանը»:

Շողովրդական տան հիմամբ վերագործարկված «Հյուրատանը» այցելուներին հնարավորություն կտրվեր հենց տեղում, իսկական էթնոգրաֆիկ միջավայրում ծանոթանալ, տեսնել տվյալ ազգագրական խմբի մշակութային խճանկարը և վայելել տեղական ավանդական, էկոլոգիապես մաքուր ուտեստի համակարգի համն ու հոտը:

Ազգագրական բնույթի ծրագրերի նպատակն էր՝ փրկել Մեղրու շրջանը մեկուսացումից և տնտեսական ծանր կացությունից, Մեղրիին տալ նախկին դերն ու կենդանությունը, ինչպես տնտեսական, մշակութային, այնպես էլ քաղաքական առումով, ներկայացնել Մեղրին որպես Հայաստանի կարևորագույն տարածք, որպես հարավային դարպաս: Իրատեսական է համարվել շրջանի տարատեսակ հնարավորությունների, մարդկային և պատմամշակութային ներուժի նպատակային օգտագործումը: Գերակա էր շրջանի մարդկային, պատմամշակութային և բնության ընձեռած հնարավորություններն ի սպաս դնելով՝ Մեղրին դարձնել Արաքսի հովտում միջազգային մշակութային զբոսաշրջության կենտրոն՝ հնարավորություններ ստեղծելով ավանդական միջավայրում ազգագրական զբոսաշրջության զարգացման համար և այդպիսով՝ բնակչության սոցիալ-տնտեսական վիճակի բարելավման համար:

Самвел Мкртчян

д. и. н., ИАЭ

Светлана Погосян

к.и.н., НМЭАИ/ ИАЭ

ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ КУЛЬТУРНОГО ТУРИЗМА МЕГРИНСКОГО РАЙОНА ПО ИССЛЕДОВАНИЮ 2002 Г.

Мегри, находясь в границах историко-этнографического региона Сюник-Арцах, имел заметные параллели с культурой провинции Гохтан. Культура Мегри является уникальной частью культурной мозаики Сюни-

ка. В 2000-х гг. была отмечена важность разработки концепций развития Мегри. В 2002 году, при финансировании «Фонд Армения», совместно с Самвелом Мкртчяном была осуществлена исследовательская программа «Основные проблемы и перспективы развития культурного туризма в Мегри». В ходе программы были исследованы, рассмотрены и изучены следующие группы вопросов: природные ресурсы, экономика и связанные с ней основные проблемы, вопросы местного производства и потребления, материальная и социальная культура (традиции, реалии и перспективы), языковое поведение, а также возможности и перспективы развития экономики. В результате исследования был составлен пакет предложений.

За этим последовала реализация этнографической программы «Гостевой дом» в Малом квартале Мегри, целью которой было выявление особенностей материальной культуры Мегри – квартира, еда, национальный костюм и ремесла, и их применение в современном быту, а именно в «Гостевом доме», действующем в Малом квартале.

В отреставрированном традиционном доме, который функционировал бы как «Гостевой дом», посетителям была бы предоставлена возможность на месте, в подлинной этнографической среде познакомиться, увидеть культурную мозаику данной этнографической группы и насладиться вкусом и запахом традиционной, экологически чистой местной системы блюд.

Целью программ этнографического характера было спасти Мегринский район от изоляции и тяжелого экономического положения, вернуть Мегри прежнюю роль и оживленность как в экономическом, культурном, так и в политическом плане, представить Мегри как важнейшую территорию и Южные ворота Армении. Целевое использование различных возможностей региона, человеческого и историко-культурного потенциала считалось реалистичным. Приоритетным было превратить Мегри в центр международного культурного туризма в долине Аракса, используя предоставленные человеческие, историко-культурные и природные возможности региона, создать возможности для развития этнографического туризма в традиционной среде и тем самым обеспечить условия для улучшения социально-экономического положения населения.

Արման Նալբանդյան

ՊԺԳԿ/ ՀԱԻ

ՄԵՂՐԻԻ Ս. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՎԱՆՔԻ 2016–2020 ԹԹ. ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ

2015թ. «Երկիր և մշակոյթ» համագգային բարեգործական կազմակերպությունը (նախագահ Գ.Գևոնյան) հանդես եկավ Մեղրու վանքի հնագիտական ուսումնասիրությունների, սեյսմիկ և երկրաբանական հետազոտությունների, չափագրման, նախագծման և ի վերջո վերականգնման ու տարածքի բարեկարգման աշխատանքների համապարփակ ծրագրով: Ողջ աշխատանքային գործընթացի և հուշարձանի վերականգնման ծախսերը ստանձնեցին ամերիկահայ բարերարներ Հայկ և Հիլդա Մանճիկեանները: Պեղումներն իրականացվեցին մի քանի տարի՝ 2016 և 2018–2020 թվականներին, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արշավախմբի կողմից (ղեկ. Ա. Նալբանդյան, հնագետներ՝ Հ. Բադալյան, Տ. Ալեքսանյան):

Ս.Հովհաննես վանքը, որ տեղացիների շրջանում հայտնի է նաև Անապաստանաց վանք կամ, պարզապես, Մեղրու վանք անուններով, գտնվում է ՀՀ Սյունիքի մարզի Մեղրի քաղաքի հյուսիս-արևմտյան բարձրադիր վայրում: Վանքի գլխավոր և միակ կանգուն կառույցը Ս. Հովհաննես եկեղեցին է, սակայն կան նաև ուշմիջնադարյան այլ կառույցների՝ մասնավորապես գավիթ-նախասրահի, վանականների խցերի, տնտեսական կառույցների հիմքեր:

Վանքի մասին պատմական տեղեկությունները սկզբնաղբյուրներում խիստ կցկտուր են, և մենք վստահաբար չենք կարող պնդել՝ արդյո՞ք դրանք մեր խնդրո առարկա վանքին են վերաբերում: Սակայն մի հանգամանք կարևոր է, որ «վանք» տերմինը Մեղրու եկեղեցիներից կրում է միայն Ս.Հովհաննեսը: Այն հիշատակում է դեռևս Ստ. Օրբելյանը, երբ թվարկում է թեմի վանքերն ու անապատները: Ընդ որում, Մեղրու վանքը բավական խոշոր է եղել, ինչը երևում է հարկատու գյուղերի ցանկից, ըստ որի՝ Մեղրու վանքը վճարում էր 20 դահեկան: Նման հակիրճ տեղեկություն գտնում ենք 18-րդ դ. կաթողիկոս Աբրահամ Կրետացու ուղեգրությունում և Ալիշանի «Սիսական» աշխատությունում:

Մեղրու վանքը լինելով իր տեսակի մեջ ուրույն կառույց՝ ժամանակ առ ժամանակ գրավել է հետազոտողների ուշադրությունը, սակայն նախ-

կինում կատարված ուսումնասիրությունները սուկ հետախուզական-նկարագրական բնույթ են կրել, որևէ հողային աշխատանքներ չեն իրականացվել՝ հիմնականում կարևորելով եկեղեցու՝ որպես ճարտարապետական կառույցի հանգամանքը: Մինչդեռ Մեղրու վանքը ներկայացնում է նաև հնագիտական խոշոր արժեք, ուստի խիստ կարևոր էր տարածքի հնագիտական ուսումնասիրությունը:

Վերականգնման ծրագրի շրջանակում իրականացված հնագիտական ուսումնասիրությունները և պեղումները Մեղրու Ս. Հովհաննես վանքում տվեցին կարևոր արդյունքներ թե՛ ճարտարապետության և թե՛ հնագիտության տեսանկյունից: Բացվեցին եկեղեցու, գավիթ-նախաարահի, տնտեսական կառույցների ու կացարանների հիմքերը: Հայտնաբերված վիթխարի քանակությամբ գտածոները արտացոլում են մինչ այժմ ոչ այնքան հայտնի միջնադարյան Մեղրիի մշակութային բազմազան ոլորտների ընդհանուր բնութագիրը: Դրանց թվում են տապանաքարերի և խաչքարերի բեկորներ, եկեղեցական ծիսական անոթների մասեր, ջնարակված խեցեղեն, զարդանախշ և վարպետական նշաններով կարամներ, ծխամորճեր, սպակե սրվակներ, ուլուքներ ևն: Հատկապես ուշագրավ էին ավանդատան գաղտնարանից հայտնաբերված ձեռագիր մատյանների ու հնատիպ գրքերի բազմաթիվ պատառիկները, իսկ 2020 թ. վանքի տնտեսական կառույցներից մեկի հատակին հայտնաբերվեց Շարակնոցը: Առանձնանում են արձանագիր ծածկան, խաչաքանդակ սալիկը, սրբապատկերով կտավը: Գտածոների՝ նման առատությունը խոսում է վանքի երբեմնի փառահեղ անցյալի, ակտիվ գործունեության, ընդարձակ համայնքի և մշակութային զարգացած կյանքի մասին:

Arman Nalbandyan

SRCHCH/ IAE

THE MAIN RESULTS OF EXCAVATIONS OF SAINT HOVHANNES MONASTERY OF MEGHRI IN 2016–2020

In 2015 the nationwide charity “Land and Culture” (president: K. Kevonian) came forward with the comprehensive program of archaeological research, seismic and geological surveys, measurements, design, and finally, restoration and improvement of the territory of the Monastery of Meghri. The costs of the

entire workflow and restoration of the monument were covered by American-Armenian benefactors Haig and Hilda Manjikian. The excavations have been carried out by the archaeological expedition of the Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA in 2016 and 2018–2020 (the expedition leader_ A. Nalbandyan, archaeologists_ H. Badalyan, T. Aleksanyan).

St. Hovhannes Monastery, which is also known among locals as Anapastanac Monastery or simply as the Monastery of Meghri, is located on the northwestern hill of the town of Meghri of the Syunik Province of RA. The main and only surviving building of the monastery is St. Hovhannes Church, but there are also foundations of other late medieval buildings, in particular, the gavit (vestibule), monastic cells and outbuildings.

Historical information about the monastery in primary sources is rather fragmentary and we can't say with certainty whether it relates to the monastery in question. However, one important circumstance is that among the churches of Meghri, the term “monastery” refers only to St. Hovhannes. St. Hovhannes Monastery is mentioned by Stepanos Orbelyan when he lists the monasteries and the hermitages of the diocese. Moreover, the Monastery of Meghri was quite large, as can be seen from the list of taxpayer villages, according to which the Monastery of Meghri paid 20 pence (նոսիկաւս). We find similar brief information in the travelogues of the 18th century Catholicos Abraham Kretatsi and in the work of Alishan “Sisakan”.

The Monastery of Meghri, as a unique structure of its kind, from time to time attracted the attention of researchers. But emphasizing the importance of the church as an architectural structure, previous studies were descriptive and exploratory, no excavation work was carried out. However, the Monastery of Meghri is also of great archaeological value. Therefore, archaeological research of the area was very important.

The archaeological excavations carried out as part of the restoration project of St. Hovhannes Monastery of Meghri gave important results in terms of both architecture and archeology. The foundations of the church, vestibule, outbuildings and dwellings were discovered. The finds found in huge numbers reflect the general characteristics of the various cultural spheres of the previously little-known medieval Meghri. Among them are the fragments of tombstones and khachkars, the parts of church ritual vessels, glazed ceramics, pitchers with decorations and signs of the masters, smoking pipes, glass flasks,

beads, etc. Particularly noteworthy were the numerous fragments of manuscripts and ancient books found in the cache of the sacristy, and the Sharaknots (Hymnal), which was found on the floor of one of the outbuildings of the monastery in 2020. The inscribed cymbal, the stone tile with the sculptural image of cross composition, the icon painted on canvas stand out. Such an abundance of finds speaks of the once glorious past, vigorous activity, vast community and well developed cultural life of the monastery.

Գայանե Պողոսյան

ա.գ.թ., Արվի

ՄԵՂՐԻԻ ՓՈՔՐ ԹԱՂԻ ՍՈՒՐԲ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ
ԵԿԵՂԵՑՈՒ «ԱՀԵՂ ԴԱՏԱՍՏԱՆ» ՈՐՄՆԱՆԿԱՐԻ
ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ
ՈՒ ՀՈՐԻՆՎԱԾՔԱՅԻՆ ԶՈՒԳԱՀԵՌՆԵՐԸ

Զեկույցը նվիրված է Մեղրիի Փոքր Թաղի Սուրբ Հովհաննես եկեղեցու ներքին հարդարանքում ինքնատիպ հորինվածքային լուծումներով տարբերակելի «Ահեղ Դատաստանը» որմնապատկերի գեղարվեստական առանձնահատկությունների և պատկերագրական գուգահեռների քննությանը: «Ահեղ Դատաստանը» քրիստոնեական արվեստի ամենաբարդ և նշանակալի պատկերագրական տեսարաններից մեկն է և իր ինքնատիպ լուծումն է գտել նաև հայկական մոնումենտալ արվեստում: Հորինվածքային բարդ ու բազմահարկ կառուցվածքը կերպարվեստում անցել է ձևավորման երկար ու բարդ ուղի՝ ենթարկվելով տարբեր ժամանակներում այդ ավետարանական թեմայի հոգևոր-փիլիսոփայական մտքի ձևակերտմանը: Ուսումնասիրության հիմնախնդիրն է՝ համեմատական վերլուծության արդյունքում բացահայտել որմնանկարչական հորինվածքի ոճական և գեղագիտական հիմքերը, ինչպես նաև հայկական և եվրոպական կերպարվեստում նմանօրինակ պատկերագրության խորհրդարանական սկզբնաղբյուրները: Վերլուծության շրջանակում փորձ է կատարվել՝ հորինվածքի պատկերագրական և գունային լուծումների առանձնահատկությունները հիմնավորել նաև հայ ժողովրդական և մանրանկարչական արվեստի ազդեցությամբ: Որմնանկարի համեմա-

տական ուսումնասիրության հիմքում հատկանշական է Հովնաթանյան դինաստիայի ավագ սերնդի նկարիչների ստեղծագործություններում նմանօրինակ գեղարվեստական մտածողության ձևավորման, ինչպես և տվյալ հորինվածքի հավանական կատարումը նրանց վերագրելու դիտարկումը:

Gayane Poghosyan

PhD, IA

THE ARTISTIC FEATURES AND COMPOSITIONAL PARALLELS
OF THE SAINT JOHN’S CHURCH “LAST JUDGMENT”
WALLPAINTING IN THE SMALL DISTRICT OF MEGHRI

The report is devoted to the examination of the artistic features and compositional parallels of the wallpainting “Terribal Judgment” in the interior decoration of St. John’s Church in the Small Neighborhood of Meghri. The “Terribal Judgment” is one of the most complicated and significant depicting scenes of Christian art and has found its original solutions in Armenian monumental art also. The complicated structure of this scene in fine art has passed a long way of formation being subjected by the spiritual-philosophical ideas at different times. The aim of the study is to reveal the stylistic and aesthetic basis of the mural composition as a result of comparative analysis as well as the philosophical origins of similar iconography in Armenian and European fine arts. As part of the analysis, an attempt was made to substantiate the pictorial and color features of the composition with the influence of Armenian folk and miniature arts. On the basis of the comparative study of the mural painting, the observation of the formation of the similar artistic thinking in the works of the older generation of artists of the Hovnatanian dynasty and the attribution of the probable performance of the given composition to them is noteworthy.

Ռուբեն Սաֆրաստյան

պ. գ. դ., ակադ., ԱԻ

ՄԵՂՐԻ. ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍԱԴԱՇՏ

Զեկուցման հիմնական նպատակն է՝ համակողմանի բնութագրել Մեղրիի աշխարհաքաղաքական նշանակությունը: Տեսական հիմնքն է՝ հեղինակի կողմից ձևակերպված աշխարհաքաղաքական դարպասի հայեցակարգը: Քննության են առնվում Մեղրիի՝ որպես աշխարհաքաղաքական դարպասի այնպիսի բաղադրիչներ, ինչպիսիք են տրանսպորտային, առևտրա-տնտեսական և էներգակիրների ենթակառուցվածքները: Տեղ է հատկացված նաև Մեղրիի դարպասի նշանակությանը՝ մի շարք հարևան երկրների և ուժի համաշխարհային կենտրոնների համար: Հեղինակը հանգում է եզրակացության, որ Հայաստանի ինքնիշխանության պահպանումը նրա նկատմամբ ունի կարևոր նշանակություն մեր երկրի ազգային շահերի տեսակետից:

Ruben Safrastyan

PhD, IOS

MEGHRI: GEOPOLITICAL STANDPOINT

The report's main purpose is to characterize the geopolitical significance of Meghri comprehensively. Its theoretical basis is the concept of the geopolitical gate formulated by the author. Such components of Meghri as a geopolitical gateway, such as transport, trade-economic, and energy infrastructures, are examined. A place is also devoted to the significance of the Meghri gate for neighboring countries and world power centers. The author concludes that preserving Armenia's sovereignty is essential to it from the point of view of the national interests of our country.

Գևորգ Սյունիանյան

պ. գ. դ., ՊԻ

ԱՍՏՎԱԾԱՏՈՒՐ ՎԱԶՅԱՆՑ.

ՆԱՎԹԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՂՆ ՈՒ ԲԱՐԵԳՈՐԾԸ

Բաքու քաղաքը 19-րդ դարավերջին ճանաչվում էր որպես արևելահայության առևտրաարդյունաբերության, հասարակական-քաղաքական և կրթամշակութային խոշոր կենտրոններից մեկը: Քաղաքի աստիճանական զարգացման և քաղաքային բնակչության աճի արդյունքում նկատելի է դառնում նաև բնակչության թվի անընդհատ աճ: Հայերի, մասնավորապես՝ սյունեցիների թիվը Բաքվում հատկապես աճեց 19-րդ դարի 70–80-անների և 20-րդ դարի սահմանագլխին՝ նավթային արդյունաբերության վերելքի շրջանում:

Բաքվում հաստատված սյունեցիներից շատերն ակտիվորեն ներգրավվեցին նավթարդյունաբերական քաղաքի հասարակական-քաղաքական, հոգևոր-մշակութային կյանքի մեջ: Նրանցից շատերը Բաքվում հիմնեցին գործարաններ, ֆաբրիկաներ և արդյունաբերական այլ ձեռնարկություններ: Մասնավորապես՝ զգալի դերակատարություն ունեցան նավթարդյունաբերության զարգացման գործում: Նրանցից էին Գորիսի Քարահունջ գյուղից Առաքել Ծատուրյանը, Կապանի Շրվենանց գյուղից Գասպար Տեր-Մարգարյանցը, Սիսիանի Գետաթաղ գյուղից Արտեմ Փիլիպոսյանը և շատ ուրիշներ: Այս շարքում է նաև արդյունաբերող և քարեգործ Աստվածատուր Գևորգի Վաչյանցը:

Ծնվել է 1863 թ. սեպտեմբերի 25-ին Սյունյաց լեռնաշխարհի պատմական Արևիք գավառի Մեղրի ավանում: 1889 թ. ավարտել է Սանկտ-Պետերբուրգի Լեռնային ինստիտուտը՝ ճարտարագետի մասնագիտությամբ: 1892 թ. Վաչյանցին շնորհվել է 9-րդ դասի տիտուլյար խորհրդականի աստիճան: 1895-ից եղել է Ռուսաստանի Լեռնարդյունաբերության գլխավոր վարչության անդամ: Հաստատվելով Բաքվում՝ Ա. Վաչյանցը նախ հիմնում է «Մասիս», այնուհետև՝ լայն ճանաչում ձեռք բերած «Արամազդ» նավթարդյունաբերական և առևտրային ընկերությունը (համահիմնադիր՝ Գասպար-Տեր Մարգարյանց, վարչության նախագահը Վաչյանցն էր): Ա. Վաչյանցն ակտիվորեն զբաղվել է նաև հասարակական-քաղաքական գործունեությամբ. եղել է ՀՅԴ, այնուհետև՝ «Հայ ժողովրդական կուսակ-

ցության» անդամ: 1898–1917 թթ. պարբերաբար ընտրվել է Բաքվի քաղաքային Դումայի անդամ: Համահիմնադիրն է 1912 թ. հոկտեմբերին ստեղծված Հայոց Ազգային բյուրոյի Բաքվի մասնաճյուղի, 1915 թ. մայիսին հիմնադրված «Բաքվի հայ գրասերների ընկերության»: Նավթարդյունաբերության հիմնախնդիրներին վերաբերող հողվածներով թղթակցել է «Մշակ»-ին: Վաչյանցը գրադվել է նաև բարեսիրությամբ. եղել է «Բաքվի Հայոց Սարդասիրական ընկերության» մշտական անդամ: Դրամական միջոցներ է տրամադրել հիվանդանոցների, դպրոցների և գրադարանների (այդ թվում նաև Զանգեզուրի գավառում և իր ծննդավայր Մեղրիում) կառուցմանը, աղետյալներին, որբերին ևն: Ադրբեջանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո մշտական բնակություն է հաստատել Փարիզում, որտեղ Հարություն Որբերյանի հետ 1925 թ. հիմնել է «Հայ տեխնիկական միությունը»: Ակտիվ մասնակցություն է ունեցել փարիզահայերի ազգային հասարակական-քաղաքական կյանքին: Մահացել է 1963 թ. դեկտեմբերի 25-ին Փարիզում:

Gevorg Stepanyan

PhD, IH

ASTVATSATUR VACHYANTS, THE OIL INDUSTRIALIST AND PHILANTHROPIST

At the end of 19th century, the city of Baku was known as one of the major commercial, industrial, socio-political and educational-cultural centers of Eastern Armenians. As a result of the gradual development of the city and the growth of the urban population, it was noticeable the continuous increase in the number of the Armenian population as well. The increase of the number of the Armenians from Syunik was especially noticeable during the 70–80s of the 19th century during the oil industry boom at the beginning of the 20th century. Many of the Armenians of Syunik, settled in Baku, were involved in social-political, spiritual and cultural life of the city. Many of them established factories and other industrial enterprises. They played a significant role in the development of the oil industry. Among them were Arakel Tsaturyan from Karahunj village of Goris, Gaspar Ter Margaryantz from Shrvenants city of Kapan, Artem Piliposyan of Getatagh village of Sisyan and many others. The industrialist and philanthropic Astvatsatur Gevorgi Vachyants was considered

one of the abovementioned group.

A. Vachyants was born in September 25, 1863 in Meghri town of the historic Arevik province of Syuneats highlands. In 1889 he graduated from the Institute of Mining of St. Petersburg as a Mining Engineer. In 1892 Vachyants was awarded the rank of Titular Councilor 9th class. Since 1895, he was a member of the main administration of the Mining Industry of Russia. After settling in Baku, Vachyants, founded first “Masis” and afterwards the well-known “Aramazd” Oil Production Company (co-founder Gaspar Ter Margaryants. The chairman of the board was Vachyants). Vachyants was also actively engaged in socio-political activities. He was a member in Armenian Revolutionary Federation (ARF), then a member of “Armenian Populist Party”. During the years 1898–1917 he was periodically elected as a member in the city council (Duma) of Baku, and permanent member in the “Armenian Philanthropic Society of Baku”. He was co-founder of “The Armenian National Bureau of Baku”, founded in October of 1912, a member in the “Union of Armenian Writers” established in May 1915. He wrote articles in “Mshak” newspaper regarding the problems of oil industry. Vachyan was also engaged in philanthropic activities. He allocated funds for the construction of hospitals, libraries, schools (including in his native city of Meghri in the Province of Zangezur). He also provided help to disaster victims, orphans etc. After establishment of Soviet regime in Azerbaijan, he settled down permanently in Paris, where in 1925 he and Harutyun Vorberyanyan founded “The Armenian Technical Union”. Vachyants was actively engaged in the national socio-political life of the Armenian community of Paris. Astvatsatur Vachyants died in 1963 December 25 in Paris.

Համը Մտքասյան

ս. գ. թ., ՊԻ

ՄԵՂՐՈՒԻ ԳԱՎԱՌԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԻ ՁԵԻԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԸ 1922–1929 ԹԹ.

1921 թ. հուլիսին ավարտվեց նախկին Ելիզավետպոլի նահանգի Զանգեզուրի գավառի խորհրդայնացման գործընթացը: Գավառի՝ Խորհրդային Հայաստանին անցած մասից 1921 թ. օգոստոսին կազմակերպվեց Զանգեզուրի գավառը՝ Սիսիանի, Ղափանի, Գորիսի, Տեղի, Տաթևի և

Մեղրիի գավառակներով: Մեկ տարի չանցած՝ Մեղրիի գավառակն առանձին գավառի վերածվեց: Մեղրու գավառը Խորհրդային Հայաստանի 9 գավառներից ամենափոքրն ու ամենասակավամարդն էր. 1926 թ. տարածքը 742,8 քառ. կմ էր, բնակչությունը՝ 8139 մարդ: Այն իր առանձին գոյությունը պահպանեց մինչև 1929 թ. հուլիսը, երբ ընդգրկվեց Երևանի գավառի մեջ: Արդեն 1930 թ. սեպտեմբերին կազմակերպվեց Մեղրու շրջանը:

Մեղրու գավառի գոյության ողջ ընթացքում խնդրահարույց էր Խորհրդային Ադրբեջանի Կարյազիճոյի (Ջաբրայիլ) գավառի հետ ունեցած սահմանը: Հիմնական վեճը Արաքս գետի ափամերձ տարածքում գտնվող 3 գյուղերի՝ Նյովադի, Էյնաձորի, Թղութի (միասին ունեին 664 բնակիչ) պատկանելության խնդիրն էր: Ադրբեջանը հավակնություններ էր հանդես բերում նաև Մեղրու Կարճևան գյուղի հողատարածքների նկատմամբ: Տարիներ տևող քննարկումներից հետո Անդրկովկասյան Դաշնության կենտրոնական գործադիր կոմիտեի նախագահությունը 1929 թ. փետրվարի 18-ին որոշեց Նյովադի, Էյնաձոր և Թղութ գյուղերն իրենց հողատարածքներով փոխանցել Մեղրիի գավառին, իսկ Մեղրու գավառի Կարճևան և Օրդուբադի գավառի Քիլիտ գյուղերի սահմանային վիճելի համարվող հողամասը գրեթե հավասարապես բաժանել երկու գյուղերի միջև: Հաջորդ ամիսներին հայ-ադրբեջանական սահմանի Մեղրու հատվածում սահմանագծման աշխատանքներ կատարվեցին:

Hamo Sukiasyan

Ph.D., IH

PROCESS OF THE FORMATION OF BORDERS OF MEGHRI DISTRICT IN 1922–1929

The process of sovietization of Zangezour province of the former Elizavetpol Governorate was completed in July 1921. Sisian, Ghapan, Goris, Tegh, Tatev and Meghri districts were formed in August 1921 from the part of the province that had fallen to Soviet Armenia. Less than a year later, Meghri district became a separate district. Meghri district was the smallest and most sparsely populated of the 9 districts of Soviet Armenia: in 1926 the territory of the district was 742.8 km², the population 8139 people. It kept its separate exist-

ence until July 1929, when it was incorporated into Yerevan district. Already in September 1930 the Meghri region was organized.

Throughout the existence of Meghri district, the border with Karyagino (Jabrayil) district in Soviet Azerbaijan was problematic. The main point of contention was the issue of ownership of three villages located on the banks of the Araks River: Newvadi, Einadzor, Tghut (together they had 664 inhabitants). Azerbaijan also laid claim to the lands of Kartchevan village in Meghri. After years of discussions, the Presidium of the Central Executive Committee of the Transcaucasian Federation decided on February 18, 1929, to cede the villages of Nyuvadi, Einadzor, and Tghut with their lands to the Meghri district and to divide the disputed lands of the villages of Kartchevan of the Meghri district and Kilit of the Ordubad district almost equally between the two villages. In the following months, demarcation works were carried out in the Meghri section of the Armenian-Azerbaijani border.

